Sepolno Memorial Book

Dape ʾed shel śarid ha-ʾayarah Sompolno

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

AUTHOR	Kominḳovsḳi, Yitsḥaḳ.
TITLE	Dape ʻed shel śarid ha-ʻayarah Sompolno / Yitsḥaḳ Kominḳovsḳi.
IMPRINT	880-03 Tel-Aviv : Alef, 1981.
DESCRIPT	103 p. : ill., ports. ; 21 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Sepolno.
	Sepolno (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Sepolno.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

יצחק קומינקובסקי

דפי עֵד

יצחק קומינקובסקי / דַּפֵּי עֵד שֶׁל שָׂרִיד הָעֲיָרָה סוֹמְפּוֹלְנוֹ

יצחק קומינקובסקי

דַּפֵּי עֵד שֶׁל שָׂרִיד
הָעֲיָרָה סוּמְפּוֹלְנוֹ

אל״ף — הוצאת ספרים בע״מ, תל־אביב

נדפס בישראל בתשמ״א — 1981
סודר ונדפס בסדר־צלם כל־סדר

מתוך מאות העיירות בפולין, מהן נכחדו הקהילות היהודיות בשואה, רבות מהן, ואולי רובן, לא שרד להן גואל להקמת גלעד, וכך גם זכר קיומן נכחד יחד עם יהודיהן, מוסדותיהן, בתי־הכנסת ובתי־הקברות.

נוסף לסיפורי על קורותיי בשנות השואה, סיפור שהוא חומר תעודתי לחקר התקופה הטראגית ביותר בתולדות העם היהודי, ראיתי חובה לעצמי להנציח את זכר יהודי העיירה סומפולנו, שבה נולדתי ובה עברו עליי מרבית שנות חיי ושזכיתי להיות בין שרידיה הבודדים.

סיפורה של חנה היא תעודה המקפיאה את המחשבה, ומי יודע כמה סיפורים על התרחשויות כאלה אפשר היה לספר, לוּ שרשרת הניסים הייתה חוזרת על עצמה כבמקרה הנדיר הזה.

אף על פי, שרבים מן הפרטים קשה להעלותם על הדמיון, כולם מדוייקים כפי שהתרחשו.

י.ק.

מ צ ב ה

לכאלף ומאתיים יהודי סומפולנו, קרבנות השואה, שמהם כאלף נשלחו למחנה המוות חלמנו ב־2 בפברואר 1942, וכמאתיים ניספו במחנות ריכוז שונים,

ולזכר הנספים ביניהם מבני משפחתי:

ז״ל

אבי — מנחם מנדל בן יוסף חיים קומינקובסקי
אמי — הינדה לאה בת שמואל אברהם לעשצינסקי
בני — נחום
אחי — זלמן ואישתו רחל
אחי — יעקב, אישתו הניה ובתם דבורה
אחי — דויד
אחותי — בלה אסתר, בעלה שלום ובנם הרש דאטינר
אחותי — שרה, בעלה שמואל, בתם פרידה ובנם יוסף בורשטין
אחותי — ציפורה, בעלה דויד ובנם אליעזר בוימגרט

לרעייתי — חנה

לבתי — אסתר

לבת זלמן אחי — מרים,

שזכו איתי לנס ההצלה

לנכדתי — עירית

לנכדי — מיכה

לניניי — עמיחי ויובל

תוכן

שוק העיירה בשנות העשרים.
יהודים ופולנים חוגגים את האחד במאי. הבתים בבעלות יהודים.

1. העיירה סומפולנו ויהודיה עד למלחמת העולם הראשונה

סומפולנו, אחת מכארבע מאות העיירות בפולין, שיהודיה נכחדו בשואה, שוכנת בערך באמצע הדרך בין הכרכים לודג׳ ופוזנן, 26 ק״מ מעיר המחוז קולו, וכ־60 ק״מ מהעיר ולוצלבק. אחרי חלוקת פולין בסוף המאה השמונה עשרה, נכללה בשטח פולין הקונגרסית תחת שלטון רוסיה. מרחקה מהגבול הגרמני היה אז כ־15 ק״מ.

במרכז העיירה היה שוק מרובע, שממנו הובילו חמישה רחובות ראשיים מרוצפים אבנים לעיירות השכנות קולו, איזביצה, פיוטרקוב, סקולסק ושלשין. היו בה עוד כעשר סימטאות וגני פרי. עשרות כפרים ואחוזות ״פריצים״ השתרעו בסביבה המישורית, ורבים היו היערות והחורשות שהקיפו אותה.

הישוב היהודי, כפי שאפשר היה להסיק מתוך המצבות בבית העלמין וכן מסיפורי זיקני העיירה, התחיל בראשית המאה התשע־עשרה. הרב הראשון, שנטמן בבית הקברות, נפטר בשנות התשעים של המאה.

היהודים התפרנסו בעיקר ממסחר זעיר. היו בעלי חנויות מכולת, סידקית, אריגים, מוצרי ברזל וסוחרי עצים לבנייה ולרהיטים. היו גם בעלי מלאכה: חייטים, סנדלרים, כובענים, זגגים ונגר אחד. רבים חיו ללא פרנסה קבועה ובעוני גדול. משפחות אחדות היו אמידות, ובי־ניהן שני בעלי אחוזות, בעל טחנת קיטור ושני בעלי מלבניות, שהעסיקו פועלים פולניים. כארבעים בתי מגורים, בני קומה אחת וקומתיים, כששתיים עד ארבע דירות בבית אחד, היו בבעלות יהודים. בתים ציבוריים בבעלותם היו: בית־כנסת, בית מידרש ועל ידו דירת הרב, ״שטיבל״ של חסידי גור, מקווה ועל ידה בית הכנסת אורחים, וכן הוקם על מיגרש הקהילה בנק קואופרטיבי. על גבול העיירה היה בית קברות עם ביקתת מגורים לקברן.

לפני מלחמת העולם הראשונה, היו השוטרים בעיירה וכן שופט בית־המשפט ופקודיו רוסיים. הכפרים והאחוזות בסביבה היו ברובם הגדול של הפולנים. כפרים אחדים היו מיושבים ומעובדים על־ידי גרמנים. שתי האחוזות שבבעלות היהודים נמצאו במרחק של כ־5 ק״מ מהעיירה. האחת, מוסטקי,

ממזרח והשניה, רושקובו, ממערב. העבודה בהן בוצעה על ידי פולנים שכירים ואריסים. בעל האחוזה רושקובו, אליעזר אורבך, גר עם משפחתו בתוך האחוזה; בעל האחוזה השניה, מנדל בומגרט, התגורר בסומפולנו.

כל ילד יהודי, כמעט ללא יוצא מן הכלל, קיבל חינוך דתי ב"חדר" לפי השיטה: אלף־בית, עברית (קריאה), חומש, רש"י, פסוק (נ"ך), מישנה וגמרא. ב"חדר" למדו מגיל חמש עד גיל בר־מיצווה. הדל שבדלים שלח את ילדו אל "רבי", שהרביץ (תרתי משמע) תורה כעשר שעות ביום בשכר עלוב מאד. לרוב, המלמדים לא הוציאו את שנותיהם בגלל העבודה המפרכת בדלות המנוונת. בנות למדו אצל מורות קריאת תפילות וכתיבה באידיש. בודדות נשלחו לבית ספר פרטי ללמוד פולנית, רוסית וחשבון. מעטים מן הבנים המשיכו ללמוד בבית־המידרש, גם אחרי גיל בר־מיצווה, גמרא ופוסקים; לרוב בלימוד עצמי. אחדים הלכו ללמוד שיעור אצל למדן או אצל הרב. הידועים מבין הלמדנים, שקיימו את המיצווה "והגית בו יומם וליל", פשוטו כמשמעו, מתוך הינזרות מוחלטת מהחיים, בהטילם את עול הפרנסה על נשותיהם, היו: ר' מנדל וידבר, דניאל מזור, סבי, יוסף חיים קומינקובסקי, משה אנשל ויהושכר שטן. בכל הבתים נשמרה מסורת דתית מובהקת, ואחדים, לרוב החסידים שהתפללו ב"שטיבל", היו אדוקים מאד. האחרים ה"מתנגדים", התפללו בבית־הכנסת ובבית־המידרש.

מגיל 13, בדרך כלל, הבנים נשארו בבית ועזרו להורים במסחר. בעלי מלאכה השתדלו להעניק את מקצועם לבניהם, אף־על־פי שהיחס למקצוע, למרות העוני, היה של זלזול. מעטים למדו פולנית ורוסית אצל מורה פרטי. שני בנים ברחו מבית הוריהם לרכוש השכלה גבוהה. אחד היה בן הרב פוקס, שבתנאים קשים מאד עבר בחינות בגרות אקסטרניות וגמר פקולטה לרפואה בגרמניה. (היה רופא ידוע בעיר ולוצלבק ועלה ארצה ב־1940). השני היה יהושע ביברובסקי, שקיבל תואר דוקטור לרפואה בשויצריה (לפני 1914).

עוד שתי דמויות מתקופת ילדותי נחרתו בזכרוני: איציק לשצ'ינסקי, שנפטר בשנת 1914 בזיקנה מופלגת. הוא היה מבין החטופים לצבא הרוסי בגיל 12, ולא נכנע להמיר את דתו. עשרים וחמש שנה שרת בצבא, ובשנת 1863 השתתף בדיכוי המרד הפולני נגד רוסיה. בסביבת סומפולנו התחולל קרב עם המורדים ואז ערק מן הצבא. יהודי העיירה לקחו אותו תחת חסותם והשיאו אותו לאישה מן המקום. סיפוריו על אודות הרפתקאותיו במשך עשרים וחמש שנות שרותו ועל הישארותו נאמן לדתו בתנאים הקשים ביותר, משכו תמיד הרבה שומעים עד אחרית ימיו.

הדמות השנייה הייתה בעל התשובה, הימן רוזנטל. הוא הגיע לסומפולנו ממקום בלתי ידוע לאנשי העיירה, חי חיי סגפן ונזיר, אכל רק פעם אחת ביום, ישן על הריצפה, וכמעט לא בא בדברים עם אנשים. מבוקר עד ערב ישב ב"שטיבל", גחון על סיפרי מוסר ותלמוד. במרוצת הזמן התגלה סודו: הוא היה משכיל גדול, ידע את השפה הרוסית על בוריה והסתובב בחברת שכבות מיוחסות במרכז רוסיה. הוא הפך עורף לצור מחצבתו והפנה כתבי פלסתר לצאר הרוסי נגד היהודים והיהדות. באחרית ימיו התחרט על מעשיו, הפך לבעל תשובה ובחר מקום נידח רחוק מסביבתו לחיות בנזירות את שנותיו האחרונות. להלוויתו הגיעו שני בניו, שהיו עורכי דין מתבוללים בעיר לודז'.

יהודי סומפולנו התפארו, שהמנהיג הציוני והסופר המפורסם, העילוי נחום סוקולוב, למד חדשים אחדים בימי נערותו בבית המידרש של העיירה. התהלך סיפור, שסוקולוב סיפר, שכשנשאל פעם בלונדון היכן רכש את השכלתו האקדמית, אמר שלא ידע מה לענות: "האם היה עלי לאמר שסיימתי את האוניברסיטה בסומפולנו?"

בתחילת המאה, לפני מלחמת העולם הראשונה, עזבו את העיירה הרבה צעירים והיגרו לארצות־הברית ולאנגליה. ביניהם היו כאלה, שברחו לפני גיוסם לצבא הרוסי, וגם אחדים, שנרדפו על־ידי השלטונות בגלל הצטרפותם לתנועות שמאלניות ("אחדות").

2. העיירה במלחמת העולם הראשונה

בתקופת מלחמת העולם הראשונה הייתה סומפולנו תחת שלטון גרמני. המצב בשנים האלו השתפר. הפרנסה הייתה מצוייה. אחדים אפילו התעשרו על ידי זיכיונות שקיבלו מהשלטון הצבאי־גרמני לאספקת חומרים לסלילת כבישים ולבניינים. ידיעת השפה הגרמנית (האידיש המקומית היתה מאד דומה לגרמנית) עזרה ליהודים בקשרים עם הגרמנים. הנוער התאושש. רבים נתפסו להשכלה ולאפיקורסות. אחדים חתמו על עיתונים באידיש ובעברית ("מומנט" "הצפירה"). הגרמנים הקימו גימנסיה בשביל התושבים הגרמניים, שהיוו מיעוט ניכר בעיירה ובסביבה הכפרית, והיו משפחות יהודיות ששלחו לשם את

ילדיהן ללמוד. נוסדה ספריה מקומית, שצויידה בספרים באידיש, עברית ופולנית. גם הרעיון הציוני התחיל להכות גלים ותוך זמן קצר התארגנו מפלגות מכל הגוונים, שהיו אז ברחוב היהודי.

בשנות המלחמה האלו התיישבו בערי השדה הרבה משפחות יהודיות מהערים הגדולות, ורשה ולודז'. בגלל האפשרות להשיג מזון בייתר קלות מן האכרים בסביבה, בזמן שבערים הגדולות, אחרי שהגרמנים הנהיגו שם משטר חמור של כרטיסי מזון — שרר רעב. גם לסומפולנו הגיעו בערך חמש־עשרה משפחות. הן היו בעלי רמת השכלה הרבה יותר מתקדמת. היו ביניהם סטודנטים ומורים, שהפיחו רוח חיים בעיירה ועוררו התעניינות גם בספורט ובאמנות. הם יסדו קבוצת צופים ויצאו איתה לטיולים ולאימונים. התארגנה גם קבוצת שחקנים חובבים, שהציגה מחזות שונים. בין אלה הזכורים לי: "חסיה היתומה", "הדיבוק", "השודדים" ועוד. נוסדה מקהלה רב־קולית בהדרכת המשורר אצל חזן בית־הכנסת, אברהם וילצינסקי, שהופיעה בנשפים מיוחדים. נערים ונערות העזו לצאת לטייל שלובי־זרוע ועוררו את חמת הוריהם. האדוקים הקימו רעש וקראו לכיבוי "השרפה". רבים מבני הנוער פשטו את ה"קפוטה" הארוכה עם הכובע השחור המסורתי ולבשו בגדים אירופאים. הפניית העורף למסורת, של רבים מבני הנוער, הביאה למלחמת אבות ובנים. הייתה זאת תקופת מיפנה בעיירה.

פלוגת הכשרה שהעסקתי בשנות השלושים.
כולם זכו להגיע ארצה לפני השואה.
מבין ששת הפטרונים (שורה שניה) רק הרופאה, ד״ר הבר ואני (באמצע) שרדנו.

עם חוג לומדי אספרנטו בעיירה.

אורחים מארץ ישראל עם קרוביהם ב־1937.
אבי ואמי ז״ל יושבים באמצע.

אחותי שרה עם בנה יוסף, אחותי ברטה עם בנה הרשק, גיסתי הניה עם פרידה בת שרה, ז״ל ב־1938

בני, נחום ז"ל, עם אחותו טושה (אסתר) ב־1939

אחי, יעקוב, ורעייתו, הניה ז"ל ב־1937

3. יהודי העיירה בתקופת בין המלחמות 1918 — 1939

אחרי מלחמת העולם הראשונה נכללה סומפולנו בשטח פולין העצמאית. שוויון הזכויות שהובטח לכל בני המעוטים, היה רק להלכה, ולמעשה קופחו היהודים על כל צעד ושעל. היחס של האוכלוסיה הפולנית ליהודים היה של התנשאות ובוז.

בראש הקהילה היהודית עמדו פרנסים, שנבחרו כל ארבע שנים בהשגחת השלטונות הפולניים. הייתה להם זכות להטיל מיסים, "אטאט", למימון הצרכים הדתיים, אחרי שאושרו על ידי השלטונות. ההוצאות היו: משכורות לרב, לשוחט, לחזן, לשמש ולקברן, אחזקת בית כנסת, מקווה, בית הכנסת "אורחים" בשביל עוברי אורח עניים, ועוד. לרוב לא הספיק התקציב המאושר לכיסוי כל ההוצאות הנ"ל. סיכסוכים ומריבות היו תופעות שכיחות בין הפרנסים, במיוחד לקראת בחירות חדשות, או כאשר התפנתה משרה של אחד מהכלי־קודש (חזן, שוחט, רב) ולכל פרנס היה מועמד משלו. לכל צד היו תומכים נלהבים ולעיתים הגיעו היריבים למכות ידיים ולפנייה לערכאות.

שלושה רבנים שימשו בעיירה עד 1935: הרב פוקס הזקן (נפטר ב־1920). משכיל ולמדן גדול היה, ישב יומם וליל על תלמודו וכמעט לא יצא מפתח ביתו. הייתי בן 12, כשהלכתי אליו לשיעור תלמוד. הגעתי אליו בשש בבוקר. לעיתים קרובות כל־כך התעמק בסוגיה שלמד עד ששכח על נוכחותי, שקע בהירהורים ולפעמים שעות עברו עד שכאילו התעורר ונזכר שעליו להתפלל תפילת שחרית בלי שהתקדם בשיעור אפילו שורה אחת. שניים מבניו היו מורים, אחד ברח מהבית וגמר רפואה בחוץ לארץ. רק אחד המשיך בדרכו וירש את כיסא הרבנות אחרי מותו. היה זה הרב יואל פוקס; יפה נפש, עדין ומשכיל גדול. הוא ידע שפות אחדות, דבר שהיה נדיר מאד בימים ההם. לרוב, הרבנים לא ידעו את שפת המדינה. הוא הצטרף לתנועת "המזרחי" והיה בין מנהיגיה בפולין; נבחר לציר הקונגרס הציוני השלושה עשר בקרלסבד. גם אצלו למדתי תלמוד, ואף הדריכני, אגב אורחא, בשפה העברית.

לא מעט סבל ונרדף על־ידי האדוקים הקיצוניים ואנשי "אגודת ישראל" מהתנועה האורטודוקסית בגלל ציוניותו. בשנת 1925 נתקבל למשרת רב

בעיירה גדולה יותר, בלשקי . שם, גדלו עוד יותר נגדו הרדיפות וקנאים הלשינו עליו בפני השלטונות הפולניים והעלילו עליו עלילות שונות. זה הביא אותו למשבר נפשי ונפל לדיכאון.

את כס הרבנות אחרי יואל פוקס תפש הרב יחיאל לסקי מלודז׳. בנגוד לקודמו, היה קנאי בהתנגדותו לציונות והיה בין פעילי התנועה האורטודוקסית "אגודת ישראל" בפולין. נוסף ללמדנותו ביהדות, התעניין במדעי הטבע ובעיקר באסטרונומיה. בנושא זה חיבר ספר בשפת אידיש והדפיסו. שם הספר היה "דער פאטאלער שעות" (הטעות הגורלית). בספרו ניסה להתמודד עם תורתו של קופרניקוס והוכיח את טעותו גם ביסודות חישובים מתימטיים, בנוסף לקביעה התנ"כית, שאינה ניתנת לעירעור: "והארץ לעולם עומדת". זכור לי המישפט הראשון של ההקדמה לספר: "שוין פיער הונדערט יאהר דויערט דער וויסענשאפטליכער סקאנדאל" (זה ארבע מאות שנה — נמשכת השערוריה המדעית). את החיבור שלח לאוניברסיטאות רבות והתלונן בפניי על חוסר התגובות. אחרי שהתפרסם יותר בחוגיו, עזב את סומפולנו, באמצע שנות השלושים, והצטרף לרבנות בלודז׳.

בין אישי סומפולנו היה הסופר שמעון הורונצוק. הוא היה היחידי בעיירה שהצטרף למפלגה הפולקיסטית, שמצעה היה טיפוח שפת אידיש על חשבון העברית ושאיפתה לחילוניות. היא הייתה יריבתם של הציונים וגם של התנועות השמאלניות. הוא היה איש מוזר בהתנהגותו בחייו הפרטיים. גם חייו המשפחתיים היו מעורערים. פרנסתו העלובה בתור חנווני זעיר, השפיעה מאד על מצב רוחו המושפל. את שיריו הראשונים כתב בחנותו והם נקראו לפעמים בנשפי קריאה. הרומנים שלו באידיש, שגבוריהם היו לרוב טיפוסים מיהודי סומפולנו, התפרסמו רק אחרי שעבר לגור, בסוף שנות העשרים, לעיר ולוצלבק ומשם לוורשה. בחברת סופרי האידיש זכה להערכה וספריו זכו לתפוצה ניכרת. כאשר הגרמנים התקרבו לוורשה בפרוץ המלחמה, ברח בכיוון מיזרחה, וכאשר קלגסי היטלר הגיעו למקום בריחתו, איבד עצמו לדעת.

מצב היהודים הורע משנה לשנה בתקופות בין המלחמות של פולין העצמאית. יותר ויותר פולנים עברו מעבודת כפיים למסחר, שהיה רובו ככולו בידי היהודים. את חוסר הניסיון השלימו באנטישמיות, בכדי להצר את פרנסת היהודים. אלה נאלצו למכור בזול ואפילו ללא רווח, בכדי למשוך קונים פולניים ולעמוד בהתחרות. בנוסף לזה, הטילה הממשלה מיסים נוספים על הסוחרים ובעלי המלאכה היהודים וגרמה להתרוששותם ואזלת פרנסתם. רוב האמידים ירדו מנכסיהם ופשטו את הרגל.

הנוער היה חסר אונים נוכח קשיי הקיום והעתיד המעורפל. שתי משפחות ובודדים אחדים הצליחו להשיג אמצעים בתנאים קשים ולעלות לארץ־ישראל. מבין 15 — 12 איש שעלו בשנות העשרים, בתקופת העליה הרביעית, לא כולם עמדו בנסיון המציאות הארצי־ישראלית וארבעה מהם חזרו להוריהם בפולין.

גם בתנאים הקשים האלה לא פסקה בעיירה פעילות תרבותית וחברתית. התנועה הציונית על כל גווניה, תפסה את המקום הראשי. ביוזמת פעיליה קם בית־ספר יהודי בשביל אלה שחוק חינוך חובה לא היה חל עליהם. בבית־הספר הזה למדו מקצועות עיבריים וכלליים. לימדו בו סטודנטיות יהודיות מוורשה, שלא יכלו להמשיך בלימודיהן בגלל התנאים הקשים, ועברו להוראה. הייתי בין הבודדים בעיירה שלמדו בבית הספר־היהודי התיכוני בוולוצלבק בראשית שנות העשרים. אחרי שסיימתי את בית הספר ולפני שיצאתי לבלגיה להמשיך באוניברסיטה, עסקתי שנתיים בהוראה באותו בית־הספר. בגלל חוסר תמיכה ממשלתית וקהילתית, החזיק בית־הספר מעמד רק חמש שנים. המורים נאלצו לוותר על חלק גדול ממשכורתם. למדו בבית־הספר 50 — 40 ילדים בגילים שמונה עד ארבע עשרה, באווירה ציונית עם פעולות חברתיות. נוסף למוסד החינוכי הזה, לימדו מתנדבים קבוצות קטנות קרוא וכתוב, כך שכמעט לא הייתה בורות בתוך הנוער. ילדי האדוקים המשיכו ללמוד ב"חדר" אצל רבי כמו בעבר. אבל אלה הלכו ומעטו. פעילים בחיי חברה ותרבות לא חסרו. היו אלה בחורים שחבשו פעם את ספסל בית המדרש. כל המפלגות שהיו אז ברחוב היהודי, היו מיוצגות, לפעמים על ידי בודדים: ציונים כלליים, צעירי ציון, פועלי ציון, מזרחי, רוויזיוניסטים, בונד, פולקיסטים וגם קומוניסטים במחתרת. לכל אלה היו מקומות פגישה בחדרים שכורים או בדירות פרטיות. הפעיל ביותר בתנועה הציונית היה בנו החורג של בעל אחוזה, אברהם אורבך, צעיר משכיל, מסור וקנאי בדעותיו. כמעט בכל בית נמצאה הקופסה הכחולה של ק.ק"ל. וכל חודש התקיימה הרקתה על ידי פרחי המפלגות הציוניות. קרן היסוד, שבראשה עמדתי עד פרוץ המלחמה, הכניסה סכומים ניכרים על ידי תורמים קבועים. פעם בשנה נערך נשף, "באזאר" למען ה.ק.ל. בנשף נמכרו בהצלחה רבה מצרכי מזון ומתנות אחרות, שנתרמו על ידי סוחרי המקום וסוחרי חוץ למען פירסומת, וההכנסות, שהיו למען ק.ק.ל., היו לשם דבר בסביבה.

בשנות השלושים נחלשה הפעילות המפלגתית. הרבה עסקנים עזבו את העיירה למצוא פרנסה במקומות אחרים. אחדים השיגו סרטיפיקטים ועלו

לארץ־ישראל. הצטרף לזה הדיכאון הכללי, שגבר עוד יותר עם עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה. לא פסקה הפעולה של עזרה הדדית שנעשתה חיונית ביותר עם הרעת המצב הכלכלי. פעלה חברת גמילות חסדים, שהעניקה הלוואות קטנות ללא ריבית. חברת ביקור חולים הגישה עזרה רפואית כלשהי לחולים עניים. במעון הכנסת אורחים מצאו מקום לינה עוברי דרך וקבצנים.

הצטיין בפעילותו מוסד פיננסי, בשם "הבנק הקואופרטיבי", שהיה נתמך ובהשגחתו של המוסד הקואופרטיבי הכלל ארצי בוורשה. מטרתו הייתה מתן עזרה בצורת הלוואות ניכרות לביסוס אנשי מיסחר ובעלי מלאכה, שאחת מסיבת התרוששותם הייתה תלותם של רבים מהם במלווים פרטיים בריבית קצוצה. היו אחדים בעיירה שנאחזו במקור פרנסה זה, וההלוואות שנתנו ללקוחותיהם לימים ספורים בריבית יומית גבוהה מאד, רוששו את הנדרשים להן. הוועד והמועצה של הבנק נבחרו על ידי חבריו אחת לשנה באסיפה כללית. עסקניו היו מתנדבים. הציוני גרשון ווקס היה היושב ראש של הבנק במשך הרבה שנים. בניין נאה הוקם לבנק על מגרש הקהילה על יד בית הכנסת.

גם פעולה תרבותית התנהלה בשנים הקשות האלה עד 1939. הספריה הייתה מצויידת ביותר מאלפיים ספר. היא התנהלה על ידי ועד מורכב מחברי מפלגות שונות. פעמיים בשבוע הייתה פתוחה להשאלת ספרים בתשלום קטן. על יד הספריה היה חדר קריאה, שהיה פתוח ברוב ערבי השבוע. התקיימו בו גם קורסים לעיברית והרצאות בהיסטוריה ישראלית, שאני ניהלתי במשך שנים אחדות. בשנים 34 — 1933 הייתה קיימת קבוצה של כעשר בנות, שהשתתפו בהדרכתי בקורס לאספרנטו.

היו אלה קרני אור מעטים בתוך אווירה של מצב רוח ירוד, של התרוששות הולכת וגוברת ושל דאגה לבאות בגלל האנטישמיות בפולין מזה והצלחתו המדהימה של היטלר מזה.

גם החיים הדתיים ירדו פלאים. בית המדרש היה שומם מבחורים חובשי ספסליו בעבר הלא־רחוק. בגלל המצוקה הכספית של הקהילה, לא נתקבל רב בעיירה משנת 1935, והעניינים הדתיים התנהלו על ידי פרנסים, גבאים ודיין. הנוער נטש את הדת למורת רוחם של ההורים האדוקים. הציבור בבתי־התפילה נעשה דליל. רק בודדים, בעיקר קשישים, עוד מצאו נוחם ופורקן בתפילה ובתלמוד. אבי ז"ל היה בין אלה. אחרי שירד מנכסיו, (היה סוחר עצים ובעל מלבניה ומנסרה בעבר), ישב יומם וליל על התנ"ך, גמרא ופוסקים, שהעריצם בכל מאודו. קשה היה לו להבין מדוע הדור הצעיר פונה עורף

למעיין בלתי נדלה כזה של סיפוק ואפשרות בריחה מהמציאות המרה. ביודעו שלא יצליח לעצור בעד זרם החילוניות, הטיף לעסוק בתורה אפילו שלא לשמה.

מבחינה דמוגרפית ירד מספר היהודים בעיירה במשך כל עשרים השנים בין שתי המלחמות. רק חלק קטן היגר והירידה במספרם הייתה תוצאה של ירידה תלולה בילודה. את הפער שנוצר במשך דור אחד, אפשר להדגים על פי הנתונים במשפחה שלי: לסבא אחד שלי היו שישה בנים ובת אחת. לאלה נולדו בשנים 1895 עד 1918, בסך הכל ארבעים צאצאים, שישה ילדים בממוצע לכל אחד. הצאצאים האלה התחתנו רובם בשנים 1920 עד 1939. להורי היו 7 ילדים. רק אחות אחת ואני, היינו הורים לשני ילדים. שתי אחיות ושני אחים היו הורים לילד אחד. אחד לא התחתן. כזה היה הממוצע של כל הארבעים הנ"ל וזאת גם הייתה התמונה של כל הדור הזה בעיירה.

האשנב הצר הפתוח לארץ ישראל איפשר רק למעטים לזכות בגורל. התארגנה קבוצת הכשרה לעלייה, שחבריה עבדו בעבודה שחורה אצל יהודים, שיכלו להעסיק אותם. שבעה מהם העסקתי במשך שנתיים במלבניה, שהייתה בבעלותי. הייתה זאת עבודה מפרכת שבקושי הסתגלו אליה, אבל עמדו בניסיון. רובם היו חלוצים מעיירות אחרות. כמעט כולם קיבלו סרטפיקטים ועלו ארצה. מכשלוש מאות המשפחות של יהודי סומפולנו, ארבע משפחות ועשרים וחמישה בודדים עלו לארץ ישראל עד 1939. במספר הזה הקטינו את קרבנות השואה, שהתקרבה בצעדי ענק.

4. בצפורני הנאצים — ספטמבר 1939 עד פברואר 1942

כחמשת אלפים תושבים התגוררו בסומפולנו לפני מלחמת העולם השניה. הרכב האוכלוסיה היה כ־65% פולנים וכ־35% יהודים וגרמנים.

שבוע אחרי פרוץ מלחמת העולם השניה, הגיעו קלגסי היטלר לסומפולנו, שאת שמה הסבו ל־דויטשען־אקה (פינת גרמנים). ההלם היה קשה. כל החששות לצפוי היו כאין וכאפס נוכח המציאות. שנתיים וחצי נמשך פירפורם של יהודי העיירה עד שהגיע לקיצו עם הפיתרון הסופי ב־1942/2/2.

הגיהינם התחיל מהיום הראשון. ראשית סילקו הגרמנים חשבונם עם צעירים פולנים, אשר הואשמו בחטיפת מרגל גרמני והריגתו. מלשינים לא

חסרו. רוב הגרמנים המקומיים ניהלו פעולה נאצית מחתרתית עם עלות היטלר לשלטון. ביום הראשון אחרי הפלישה כילו בהם צעירים פולנים את חמתם: הוציאו עשרות גברים גרמנים מבתיהם, הצעידו אותם קילומטרים רבים בכיוון מזרחה ובדרך רבים מהם נהרגו. הנקמה הגרמנית, כדרכה, הייתה אכזרית. כל חשוד נשלח למחנה הסגר, שמשם אף אחד לא חזר חי. עשרות גורשו מבתיהם ורכושם הוחרם. היה זה מבצע בזק.

את הנגישות כלפי היהודים התחילו הגרמנים מבלי לטרוח להטיל איזו אשמה מיוחדת עליהם. אשמת היהודים הייתה **קיומם.** חייהם ורכושם נעשו הפקר. הצעדים הראשונים היו מכות ללא אבחנה ושוד, שבו בעיקר הייתה ידם של הגרמנים המקומיים, אפילו אלה שהיו בעבר ביחסים ידידותיים עם היהודים. כבר ביום הראשון עם כניסתם של החיילים הגרמניים לעיירה (דרך אגב, במבואות העיירה היתה התנגדות צבאית מצד חיילים פולניים, וגרמנים אחדים אף נפלו בקרב קצר) נצטוו כל הגברים היהודים, מגיל 15, להתייצב לפנות ערב בכיכר. שם השמיע אחד מאנשי הגסטפו מעל במה נאום ארסי. המילים הראשונות היו: "יהודים ארורים, פארכם הגיע לקיצו". (פרדמטע יודען אויער הערליכקייט איסט צור ענדא) הוא סיים באזהרה שכל אי־ציות לאיזושהי פקודה עונשו יהיה מוות וציווה על הנאספים להתפזר בריצה. אולם הייתה זאת עילה להאשימם, כאילו רצו לברוח ואז הונחתו מכות בפרגולים על ידי עשרות חיילים שרדפו אחריהם. העיירה התמלאה צעקות פגועים ופצועים לקול צחוקם של "גיבורי" ההצגה. לפי הפתיחה קל היה לקבל מושג מה שיבוא אחריה.

כל יום הוצאו גזרות שונות. בית הכנסת ובתי התפילה הוחרמו והיו למחסנים; הילדים לא הורשו לבקר בבתי ספר; החנויות רובן נשדדו במשך זמן קצר ונאסר לסוגרן; בירויונים וסתם גרמנים המשיכו לבקר בבתים פרטיים ולקחו מכל הבא לידיהם; החיים שותקו והיהודים פחדו לצאת ממעונותיהם.

אחרי שהתפקחו קצת מן ההלם, הסתכנו רבים והחביאו חלק מן הסחורות שנשארו בחנויות ורכוש בעל ערך. מזמן לזמן נערכו חיפושים, פורקו קירות ונמצאו סחורות. מר היה גורלם של אלה. מדי יום ביומו נתפסו "עבריינים" ונסחבו למשטרה לטיפול בידי אנשי הגסטפו. שם הפשיטו את הקרבנות ועל גופותיהם הערומים הנחיתו מכות בפרגול, מעשרים ועד מאה. הצעקות נשמעו בכל הרחוב. הנענשים יצאו משם בזחילה, זבי דם ונדבק בהם הכינוי "קציצות."

הגרמנים מינו וועד של שלושה יהודים ועל ידיהם העבירו פקודות וגזרות לאוכלוסיה היהודית. מדי פעם הוטל קנס קיבוצי והוועד נאלץ לסחוט את הכסף מן התושבים לפי ראות עיניו. על כל אחד היה לענוד טלאי צהוב על גבו ועל חזהו. ההליכה על המדרכות הייתה אסורה. נאסרה היציאה מן הבית אחרי השעה שמונה בערב. על הוועד היה לספק מדי יום ביומו כחמישים איש לעבודות מפרכות ומלוכלכות. חלק מהם נשלח לגרמנים מקומיים לעבודת בית, לנקות חצרות, בתי שימוש, לחטוב עצים, מתוך כוונה להתעלל בהם ולהשתעשע. פעמים אחדות ציוו להוציא למרכז השוק ספרי דת וספרים בעיברית ובאידיש והעלו אותם באש. פעם ערכו נשף ריקודים ופרשו על רצפת האולם את יריעות ספרי התורה, שפקדו להביא מבתי התפילה, ורקדו עליהם.

מזמן לזמן הופיעו בירויני גסטפו, אורחים ממקומות אחרים, לערוך פוגרום בעיירה. אחד מן הביקורים האלה צויין בכינוי "יום הרביעי השחור". הפרעות וההתעללויות התחילו משעות הבוקר המוקדמות. כאשר ראו שהיהודים מפחדים לצאת החוצה פרצו לבתיהם והוציאו את דייריהם בכוח בכדי לערוך "הצגה" לעיני האוכלוסיה. יהודי אחד, נתן פיוטרקובסקי, הוצא לשוק ונצטווה לשכב על האדמה הבוצית, לזחול ולעשות היפוכים עד בית הספר בקצה העיירה, מרחק של יותר מקילומטר. על כל ניסיון לנוח רגע, נענש בבעיטות ומהלומות באלות עור. בנס עמד בניסיון ולא הוציא את נשמתו מהעינויים. באותו יום נכנסו לביתו של פרנס הקהילה לשעבר, גרשון וקס, וערכו חיפוש בדירתו. במגרה אחת מצאו שלושים ביצים. בעל הבית נצטווה לעמוד דום ולא לנוע. את כל הביצים זרקו בפרצופו אחת אחת, עד שנתכסה בשלולית של חלמונים וחלבונים. אותו מחזה חזר אצל קרבן אחר, נטע וילנד. אצל אחר, צדוק ביגוס, ערכו הצגה אחרת. אחרי שהפכו את כל הדירה פקדו עליו להוציא את פניו דרך החלון החוצה ולנבוח שעה ארוכה ללא הרף; על כל הפסקה נתכבד בפרגול. גרמנים מקומיים התקהלו מסביב והשתעשעו למראה. אלה היו רק אחדים מן התעלולים אשר נמשכו יום שלם ואף אחד לא יצא נקי.

גם האוכלוסיה הגרמנית המקומית השתתפה בתעלולים. לפני המלחמה היו בדרך כלל ביחסים טובים עם היהודים, יותר טובים מאשר האוכלוסיה הפולנית במקום. כאשר הפולשים הגרמנים הגיעו, קיבלו את הנהגתם בצורה עיוורת. רבים מהם מילאו תפקידי ריגול והתארגנו במפלגה הנאצית במחתרת עוד לפני המלחמה. עכשיו מילאו בנאמנות את כל התפקידים שהטילו עליהם. אחד מהם

בשם שולץ, מונה לגבות חובות של יהודים לבנק הקואופרטיבי היהודי, שפעולתו הופסקה. הוא ערך חיפוש במוסד ומצא שטרות של בעלי חובות. חותמי השטרות נדרשו לפדותם בכסף מלא. היו שם גם שטרות שנחתמו על ידי מתחייבים ל"קרן היסוד" במגבית השנתית. הייתי נציג "קרן היסוד" בעיירה, וכאשר מסרתי את השטרות לבנק לגוביינא חתמתי עליהם כמקובל. זה היה מספיק בשביל כונס החובות הגרמני להטיל עלי את האחריות לפדותם. הובהלתי למשרדו ובציניות אופיינית, מתוך העמדת פנים שאינו מכיר אותי, אף על פי שהיה פעם איתי ביחסים מסחריים ידידותיים, קבע לי מועד של שלושה ימים לפדות את השטרות. אי ביצוע הפקודה היה גורר עונש גופני בנוסף למאסר. נאלצתי לגייס את מקורותיי הדלים ולשלמם. בעלי החוב, שהשוט לא הונף עליהם, טענו בפניי שאין להם כסף.

ידיעת השפה הגרמנית גרמה לי הרפתקה אחרת. בחורה פולניה, שמאהבה היה חייל גרמני, פנתה אליי לתת לה שיעורים בשפה הגרמנית. ההליכה ברחוב היתה בחזקת סכנה. פעם כשהייתי בדרכי אליה, נתקלתי בפלוגת חיילים, שערכו אימונים בצד השני של השוק. המאמן שראה אותי מרחוק בטלאי הצהוב עם מגן דויד, נתן פקודה לחייל: "רוץ והכה!" בין רגע היה על ידי, ורק אחרי שמשקפיי נשברו ועיני זבה דם, חזר בריצה לשורה. למזלי הפגיעה לא גרמה לאובדן הראייה של העין הפגועה.

הייתה זאת מדיניות מתוכננת להמאיס את החיים על היהודים עד כדי כך, שיוציאו פסק דין של מוות על עצמם ולהקל בזה על התליינים בעבודתם. אבל המטרה הזאת לא הושגה. אף מקרה אחד של התאבדות לא היה בעיירתנו. רק התמותה של קשישים גדלה בהרבה, אבל לא פסק הרצון לחיות, וכן לא פסקה הציפיה לניסים.

מזמן לזמן הופרחו, כאילו ידיעות סתר, על תבוסתו הקרובה של הצורר. היה זה מקור עידוד, אף על פי שכל פעם האכזבה באה מהר. עם ערים אחרות כמעט לא היה קשר. רק ברשיון מיוחד, שהיה מאד נדיר, ניתן היה למישהו לצאת מן העיירה, או לנסוע ברכבת למקום הקרוב ביותר. עונשי מוות לא בוצעו בסומפולנו, אולם כאלה היו צפויים כל יום לאור ידיעות שהגיעו מעיירות אחרות בקרבת מקום על תליות של עשרות נכבדי יהודים (לנציץ, זדונסקה וולה), על יריות באנשים במקום, אחרי שמצאו בדירתם מקלט רדיו וכדומה.

איך בכל זאת נשאו היהודים נטל חיים שכזה? כאמור, רבים הסתכנו

והחביאו מצרכים וסחורות מהחנויות שלהם. אלה נמכרו בסתר לפולנים. כן נמכרו כלי בית, רהיטים, בגדים שאפשר היה לוותר עליהם ושנשארו אחרי הביזות. חדרי שינה, ארונות, מיזנונים — הכול היה מיותר, והיו גם גרמנים מקומיים שהציעו מחיר זעום תמורתם. בכסף אפשר היה להשיג לחם ובעיקר תפוחי אדמה מאיכרים שבסביבה ושהיו יחסית בזול. בעלי המלאכה, חייטים, סנדלרים ואחרים, הורשו לעבוד והם התפרנסו ממלאכתם.

תחום מושב סגור, כמו במרבית העיירות, לא היה בסומפולנו, אולם רוב היהודים נצטוו לעקור מדירותיהם לגור שתיים שלוש משפחות בדירה אחת. אסור היה להמרות את פי הוועד היהודי שקבע בעניינים אלה ללא עירעור.

קשה היה גורלם של הילדים, שסבלו מתת־תזונה, מתנאי דיור קשים וללא בית ספר. טיול עם הפעוטים היה בחזקת סכנה. לא זכורה לי אף לידה אחת במשך השנתיים האלה.

נצלתי את השכלתי ונסיוני בהוראה וקיימתי בית ספר במחתרת. שלוש קבוצות בנות חמישה ילדים וילדות בגיל 7 — 11 באו אל ביתי מדי יום ביומו בזהירות רבה לשעתיים לימוד. מישהו הסתכל תמיד החוצה דרך החלון וכאשר נראו שוטרים או חיילים, השיעור הוסווה למשחק בין הילדים עם ביתי, שהייתה בגילם. הייתי צפוי לעינויים ואולי יותר מזה לו נתפסתי בפעולה המחתרתית הזאת. כל קבוצה באה אלי שלוש פעמים בשבוע, בסך הכול השתתפו בשיעורים כשלושים ילד. יותר משנה וחצי עסקתי בעבודה הזאת ולמזלי לא נתגלתה. הסיפוק היה הדדי. היו הפסקות תכופות בימים שנלקחתי לעבודת כפיה. עוד ביום לפני ליל הפינוי לקראת ההשמדה, שהיה כבר מורגש באוויר, הופיעו ילדים ללמוד. משלושים הילדים האלה רק אחת (ביתי), נשארה בחיים.

אחרי שהגיעו הגרמנים לעיירה, דרשו לפקוד את האוכלוסיה היהודית ולמסור להם את השמות והכתובות. הייתי בין מבצעי הרשימה וזכור לי מספר הנפקדים שהגיע ל־1200 נפש. למספר הזה התווספו משפחות אחדות, שהגיעו בראשית המלחמה בתור פליטים מסביבות פוזנן. חמישה נערים הצליחו להסתנן לשטחים שעברו לרוסיה לפי ההסכם עם הגרמנים. ב־1941 נדרשו היהודים שלוש פעמים לספק צעירים וצעירות למשלוחים לעבודות כפיה, למחנות עבודה בגרמניה. מספרם הגיע לכ־150 גברים וכ־50 בנות. מהמספרים האלה נובע, אם גם לקחת בחשבון את התמותה הגדולה, שכאלף נפש נשארו בעיירה לפני הפינוי להשמדה בראשית 1942.

מסומפולנו לא היה פינוי חלקי לגיטאות בערים יותר גדולות (לודז', קוטנו), כמו מהרבה עיירות בסביבה. מהעיר ולוצלבק פונו רוב יהודיה לגיטו קוטנו; מהעיירה לוברנייץ כל היהודים נשלחו לגיטו לודז', אחרי שהצעירים נשלחו למחנות עבודה. עד כמה שהמצב במקום היה קשה, אין להשוות עם מצבם של אלה שנעקרו ממקומותיהם, כאשר כל אחד הורשה לקחת איתו רק חבילה אחת, ומשפחות אחדות נדחסו לתוך חדר אחד. על אף שהעיירה הייתה סגורה ומסוגרת, הגיעו מזמן לזמן בשורות איוב על המתרחש בגיטאות האלה. לפעמים אף הגיעה גלויה ובה מילים ספורות עם רמזים שונים ובקשה לשלוח כיכר לחם, מה שהיה מותר, אך לרוב לא הגיע לתעודתו. הקור, הרעב והמחלות עשו שמות בגיטו קוטנו. לא הייתה קיימת שום עזרה רפואית.

לפעמים הגיעה גלויה ממחנה עבודה ובה הודעה שהמצב "טוב". זה היה מחושב על ידי הגרמנים, בכדי להסוות את תוכנית ההשמדה הטוטאלית, שכבר אז, ב־1941 הייתה מוכנה להוציאה לפועל. שני צעירים אפילו נשלחו בחזרה ממחנה אחד, כאילו מסיבות בריאות. הכוונה הייתה להביא לידי אשליות ותקוות שווא. הם סיפרו על משטר אימים, רעב, עבודות פרך, תמותה גדולה ומגפות.

מבחינת הרעב ומשטר האימים, המצב בעיירה לא היה יותר טוב, אלא שרוב המשפחות עוד נמצאו ביחד ולא כולם נרתמו לעבודות פרך. אבל היו כאלה שחשבו, שלמרות הכול, הסבירות להשאר בחיים במחנות יותר גדולה בשביל המסוגלים לעבוד קשה.

במשך שנת המלחמה הראשונה קיננה עוד איזושהי תיקווה למפנה לטוב. שמועות על שמועות הופרחו והופרכו ולא היה ידוע, מי היה ממציאן. התקוות הלכו ופחתו בשנת הארבעים, במיוחד אחרי מסע הנצחונות של הצורר באירופה ואחרי כיבוש צרפת. האנשים התהלכו כצללים והפסיקו להאמין באיזושהי שמועה מעודדת. העוני הלך וגבר אחרי שרוב הרהיטים וכלי הבית נמכרו או נשדדו. המצב היה קשה במיוחד אצל המעמד הבינוני לשעבר. היו כאלה שהעיזו לעסוק במסחר שוק שחור. רובם נתפסו ונענשו באכזריות. איכשהו הסתדרו בעלי מלאכה שהורשו לעסוק במקצועם. במקצועם הורשו לעסוק גם שתי רופאות השיניים והרופא ד"ר האבר ואישתו (גם כן רופאה). המאבק להתקיים לא פסק. היו כאלה שבאו במגע, מתוך הסתכנות רבה, עם איכרים פולניים להשיג מזון. לרוב בעסקי חליפין השיגו תפוחי אדמה, מוצרי חלב וגרעיני חיטה או שיפון, שטחנו בטחנות קפה ומהקמח הכינו מאכלים

שונים. יש שהשיגו גם עוף ומתוך זהירות קפדנית בא השוחט הביתה לשחטו. כמות מסויימת של לחם מסוג מאד גרוע סופקה על ידי השלטונות לוועד היהודי ונמכרה — לפי רשימה.

לפעמים התכנס מניין לדירה פרטית בשבתות, לתפילה מתוך עמידה על המישמר כמו האנוסים בשעתם. היו מאמינים, שהספק התחיל לכרסם בליבם ולא היו מסוגלים להצדיק את הדין. אחדים, באים בימים, המשיכו בחשאי לעיין בתלמוד ולמצא בו מפלט. אבי ז״ל היה ביניהם. לא פעם נשמע לוחש אל עצמו בטענות כלפי מעלה, בסגנון ר׳ לוי יצחק, מברדיצ׳ב. אבל נשאר איתן באמונתו וציפה לניסים ולרחמי הבורא.

הדיור בצפיפות, קרב אנשים והיתה אפשרות שיחה. אבל זה גם הביא לעיתים קרובות למריבות בין השכנים. רק בודדים שילבו את דבריהם באמונה ובתקווה; הרוב היה רואה שחורות. לעיתים הגיע למישהו עיתון גרמני, לרוב העיתון שהופיע בלודז׳, (אותה הסבו בשם ליצמנסטאט), ״הליצמנסטאטער צייטונג״. הקריאה בו לא גרמה נחת־רוח ואף שלא נתנו אימון בכתוב.

הסיוט הקשה ביותר, כמעט כל הזמן, היה הפחד מפני פינוי והעברה למקומות בלתי ידועים מראש. כל כמה ימים הופצה שמועה שהנה, הנה הלילה הזה יתרחש, והיות וזה התרחש ברוב עיירות הסביבה, אי אפשר היה להתייחס בביטול לכל שמועה כזאת, וכל אחד מכשמונה מאות הלילות עד ליל החיסול, היה ליל חרדה וכוננות. אצל כל משפחה הייתה מוכנה חבילה עם קצת אוכל ובגדים. צווי פינוי בעיירות אחרות באו כחטף באמצע הלילה, בשביל רחוב או רובע מסויים. תוך שעה היה על המשפחות להיות מרוכזות במקום איסוף ושם הוטענו על מכוניות משא ליציאה לדרך. הרבה אנשים לא התפשטו כשהלכו בלילות לישון. את השמועות, אף על פי שלא התאמתו במשך שנתיים, הפיצו, כנראה, הגרמנים בעצמם, והמטרה הייתה להחזיק את היהודים בחרדה ובפחד מתמיד. ואכן זה היה נשק פסיכולוגי נורא.

ביוני 1941 נפתחה החזית המזרחית בפלישה לברית המועצות. בימים הראשונים נדלק יותר משביב של תקווה. רוסיה נחשבה בעינינו כענק, שבקלות תצליח להתמודד עם החיה ההיטלרית ותנקום את נקמתנו. לא נתנו אימון בידיעות הראשונות על נצחונות הגרמנים וחשבנו שהן תעמולה כוזבת ואחיזת עיניים. מהר התברר שזאת הייתה תקוות שווא והאכזבה, מפח הנפש והיאוש, גדלו פי כמה. בתודעה התבצר החשד של השמדה טוטאלית, שלא הועלה על הדעת עד אז, כאשר חלק גדול מן העולם, ובמיוחד רוסיה וארצות

הברית עוד היו נייטראלים. ואכן הנסיון השטני של השמדה המונית החל בסביבה של סומפולנו.

בחודשי הקייץ הראשונים נדרש הוועד היהודי לספק צעירים מגיל 18 עד 40 לעבודות כפיה במחנות. כמאתיים צעירים, ביניהם כחמישים בנות נשלחו בשלושה משלוחים. (שנים עשר מהם נשארו בחיים). המכסות נקבעו על ידי הגרמנים ועל הוועד היה למלא אותן ללא עירעור.

זכור לי יום הכיפורים של שנת 1941. תאריכי החגים נשמרו היטב, אף על פי שלוחות השנה לא היו בנמצא. בתנאי הרעב לא קשה היה לקיים את החג בצום, והיו מבוגרים שהסתכנו להתאסף למניין בחדר אפל לתפילה בציבור. הוועד סיפק את מיכסת האנשים לעבודה כמו תמיד ואחד עמד על המשמר. באמצע היום התפשטה ידיעה: זוג, איש ואשתו בשם מלבנציק, קרובי משפחה אחת בסומפולנו, נמלטו מהעיירה זגורוב (כ־25 ק"מ מאיתנו) הגיעו ברגל דרך שדות ושבילים וסיפרו סיפור מסמר שיער, שכל היהודים שם, אנשים, נשים וטף, מאות אחדות במספר, רוכזו למקום אחד, הוטענו על מכוניות משא עם קצת מטלטלין והוסעו אל מחוץ לעיר. איכרים פולניים ראו שהובילו אותם לתוך היערות הסמוכים בסביבה ומשם לא יצאו. כל הסביבה נסגרה לתנועה בשביל אזרחים. אחרי כמה ימים הגיעו ידיעות, שכולם הומתו שם ביריה, הושלכו לתוך בורות וכוסו ללא סימן היכר. השטח נשאר סגור. זאת הייתה אמת מרה, אבל עוד רבים לא רצו להאמין בזה, או השלו את עצמם שזה היה מבצע חד־פעמי. הסיפור זיעזע את כולנו.

אחרי הרציחות ההמוניות של יהודים באותה שנה בשטחים, שהגרמנים כבשו ברוסיה, הייתה זאת, כפי שהתברר אחר כך, ההשמדה ההמונית הראשונה לא בשטח הקרבות, ההתחלה של "הפיתרון הסופי" השטני, שהיה מתוכנן מראש, לפני שתעשיית המוות באושוויץ, בטרבלינקה ובמקומות אחרים היו בשלב ביצוע. אחרי הרצח הזה הייתה הפסקה ובמשך שבועות אחדים לא הגיעו ידיעות על פעולות דומות, כנראה, במטרה להטעות ולעורר אשליות.

במקומנו הוצאו גזרות חדשות, ביניהן צוו אספקה של כל לבוש עם פרווה. גזר דין של מוות היה עשוי להיות חלקו של הממרה את פי הצוו. למכור לפולנים כמו מקודם, אפילו בפרוטות אי אפשר היה היות והחוק היה חל גם עליהם. עוד הספקנו לקלוט ידיעות לשם מה הפרוות היו דרושות. זה היה אז, כאשר החורף התחיל לעשות שמות בצבאות הגרמנים בחזית הרוסית. הייתה

נחמה פורתא והרגשה, שתבוסת הצורר מתקרבת. אולם קטנה הייתה התקווה שנראה את סופם של המרצחים לפני שיספיקו להביא את הקץ עלינו. ההתעללויות והמכות של אנשי הגסטפו ללא אבחנה, התרבו עוד יותר. לא היה מי שבטוח ראייתם יצא נקי.

והקץ אכן התקרב בצעדי ענק. בנובמבר נודע על פינויים של יהודים מעיר המחוז, קולו, וגם מעיירות אחרות. הגרמנים הודיעו שהם מועברים לסביבה כפרית ושם יעבדו ויקבלו מקומות מגורים. הגיעו גלויות שהכול אצלם בסדר. ההרגשה הברורה הייתה שהובלו להשמדה. אחרי זמן נודע שמו של מקום ההובלה. היה זה חלמנו, לא רחוק מקולו, כשלושים וחמישה ק"מ מסומפולנו, מחנה המוות הראשון להשמדה המונית. המפונים הועברו לשם במכוניות אטומות ועוד בדרך הורעלו בגז. בחלמנו הושלכו הגוויות לבורות, שנכרו על ידי פלוגות יהודיות מיוחדות. שניים הצליחו לברוח מחלמנו, וסיפורם המסמר שיער, התפשט חיש מהר בסביבה. משלוחים הגיעו לשם מלודז' ומעשרות ערים ועיירות אחרות. אחרי המלחמה התברר שכחצי מיליון יהודים מצאו שם את מותם בחנק.

יותר מחודשיים נמשכו המשלוחים לפני שהגיע תורה של סומפולנו. היא הייתה האחרונה במחוז קולו. אי אפשר למחוק מן הזיכרון את סיוט שישים הלילות האלה. ה"אקציה", כפי שקראו לפינויים, הייתה צפויה כל לילה. החרדה הבלתי פוסקת הייתה גרועה ממוות. בודדים טיכסו עצה על אפשרות של בריחה. לאן? על זה לא הייתה תשובה. פולנים לא היו מוכנים להסתכן ולהסכים להחביאם. על אף האוייב המשותף היו אדישים (אם להשתמש בלשון המעטה) לגורלם של היהודים. רק מעטים היו יוצאים מן הכלל. וגם מן המעטים האלה, רובם הגישו עזרה בעד בצע כסף.

יש להעלות על נס מקרה יוצא דופן. בעיירה היה צעיר פולני בשם וישנייבסקי, שעסק בעגלונות יחד עם אביו. לפני המלחמה הסתובב לעיתים קרובות בחברת נוער יהודי והתיידד איתם. הוא אפילו ידע לדבר אידיש. גם בזמן המלחמה לא ניתק את המגע עם היהודים למרות הסכנה שבדבר. אף שהיה מדלת העם, מוכן היה להגיש עזרה לפי יכולתו. הייתה לו עגלה גבוהה עם כיסוי בד ושני סוסים דלים. מזמן לזמן הסכים להסיע בחשאי משפחה יהודית לעיירה במחוז אחר, שעדיין לא הייתה בטווח הפינוי. הוא עשה זאת מתוך הסתכנות רבה ובתמורה לא גבוהה. הוא גם הסכים להסיע את אבי, ואמי, אותי ואת אשתי עם שני ילדינו לעיירה רדזיוב, מקום מגוריהם של משפחות אחי ואחותי.

בחשכת הלילה, לפני עלות הבוקר, באמצע ינואר 1942, עלינו על עגלת וישנייבסקי עם קצת מטלטלין וכלי מיטה, הסתתרנו בתוך קש ואחרי כשלוש שעות נסיעה בפחד וחרדת מוות, הגענו בשלום ליעד. באותו שבוע העביר לשם עוד משפחה אחת, משפחת יוסף ולטר). נודע לנו אחרי המלחמה, שהלשינו עליו והגרמנים הוציאוהו להורג.

עוד משפחות אחדות ניסו את מזלן להמלט: גיסי, אלימלך צ׳רניאק עם אישתו, בנם וחמתו; משפחת רופאת השיניים, רגינה שפירו, בעלה ובתם, ושתי משפחות; האחים פלוצקי. עוד הספקנו להודע שכל הקבוצה, 13 איש נתפשה בדרך וחוסלה ביריה. הצליחה להמלט משפחת ד״ר הבר. הרופאה והבן נשארו בחיים. כל יציאה מן המקום הייתה מלווה בסודיות מוחלטת, כך שאפילו השכנים והקרובים לא ידעו עליה.

ועוד מאורע אחד, מהול בטרגיות עילאית, התרחש באותו ינואר בעיירה. אף חתונה אחת לא נערכה בשנתיים וחצי מאז פרוץ המלחמה. והנה, על אף התודעה הוודאית שהם נמצאים על סף ההשמדה, התאספו ארבעה זוגות צעירים מאוהבים, עם אחדים מקרוביהם וחבריהם לטכס נישואין בביתו של אחד מהם, עם עריכת חופה וקידושין כדת וכדין. בין הזוגות היו: העלם המשכיל, העדין ויפה הנפש, הרוח החיה בפעולה הציונית של הנוער בסומפולנו לפני המלחמה, אדש גולדשין עם חברתו היפהפיה, פרניה בילבסקה. הזוג השני היה סלושה גולדשין, אחותו של אדש עם בחיר ליבה, בכלר. השמות של שני הזוגות האחרים נעלמו מזכרוני. אחרי שבועיים, גם הם היו בין אלף הקרבנות של יהודי סומפולנו בליל החיסול. איזה קולמוס פיוטי מסוגל למצוא ביטוי הולם לתמונה אידילית־מקברית כזאת? הנאהבים בחייהם, קישטו את ראשיהם בעטרת האהבה בצאתם לקראת המוות...

כאמור, הגענו אני, אשתי חנה ושני ילדינו, הבת והבן עם הוריי, לעיירה ראדזיוב. הבת, אסתר, הייתה אז בגיל קרוב לאחת עשרה. היא הספיקה ללמוד רק שנתיים בבית־הספר היסודי והמשיכה בחריצות רבה ללמוד עם קבוצות התלמידים שלימדתי במחתרת. הבן־נחום, היה אז בגיל שלוש וחצי, ילד נפלא, יפהפה עם שיער בלונדי, שמשך את תשומת ליבו של כל אחד. איתו קשור סיפור אחר: פעם בשעת לימודים בביתנו, השתוללה ברחוב כנופיית ״היטלר יוגנד״, ילדים בגיל 8 — 10 שנשלחו מגרמניה, שם גוייסו על ידי המפלגה הנאצית לחינוך מיוחד. כבר בגיל כזה אומנו לדעת שחיי היהודים הם הפקר. כל יהודי שנתקל בהם, כיבדוהו בבעיטות ומכות ברצועות עור שהיו בידיהם.

הם גם נכנסו לדירות של יהודים, היכו את הנוכחים ושברו את כל הבא לידם.

הם התכוננו להכנס גם לביתנו בזמן שקיימתי שיעור עם ילדיי. נחום, בן השלוש וחצי, עמד אז בפתח הפרוזדור היוצא החוצה. כאשר ראה את הפורעים הקטנים מתקרבים במדים עם צלב קרס, הצדיע להם ובירך אותם בברכה הנאצית, שהיה רגיל לשמוע לעיתים קרובות. במראהו הטעה אותם, חשבו שבבית הזה אינם גרים יהודים ולא נכנסו. כך הציל אותנו באינסטינקט הילדותי, מעימות מסוכן מאד.

העיירה ראדזיוב שכנה מערבה מסומפולנו, במרחק 23 ק"מ. היא השתייכה למחוז אחר והייתה מקום מגוריהם של אחי יעקוב ואחותי שרה עם משפחותיהם. היחס ליהודים היה שם פחות נוקשה הודות לראש העיר הגרמני, שהיה נוח לאוכלוסיה ויוצא דופן בהשוואה לאחרים במשרה הזאת בערים אחרות. אחי, יעקוב, שהיה טכנאי מעולה, שרטט וחשמלאי, (גמר את בית הספר "אורט" בווילנה וטכניון צרפתי בהתכתבות), ביצע עבודות שונות בשביל ראש העיר ושוחרר מעבודות כפיה. הוא ערך בשבילו מיפוי הסביבה, הפעיל את תחנת הכוח המקומית ועוד. אחי אפילו זכה ליחס אוהד, ומה שהיה בלתי רגיל, קיבל רשיון נסיעה לסומפולנו ברכבת וביקר אותנו לעיתים קרובות. ראש העיר גם נכנס לשיחות איתו ורמז לו, שהמחוז שלו אינו כל כך קרוב לפינוי כמו סומפולנו. אז החליט להעביר אליו את ההורים ואותי עם בני ביתי. בסומפולנו, במחצית ינואר, הורגש שהאדמה בוערת תחת רגלינו. המבצע היה כרוך בהסתכנות רבה, אבל, כמסופר, הגענו אליהם.

אחרי שבועיים של שהייה בראדזיוב, בסוף ינואר, נודע לנו שהאווירה בסומפולנו יותר שקטה. אז עלה בדעתנו לנסות לחזור לימים אחדים בלי הילדים, בכדי להוציא מן הבית כמה דברים, שאפשר להשיג עבורם איזושהי תמורה. מצבנו הכספי היה קשה מאד. יעקוב הסכים לזה אחרי שהצליח להשיג מראש העיר רשיון נסיעה ברכבת בשבילי ובשביל חנה אשתי. נסענו שנינו על מנת לחזור אחרי יומיים. לא חשבנו שנקלע בדיוק ללוע הארי.

ביום הראשון אחרי שהגענו לסומפולנו, המתיחות והאווירה היו רגילות. לא היו סימני היכר של הרגע האחרון. נפגשנו עם קרובים ואנשים שו נים. הייתה סנסציה שנסענו ברכבת ברשיון. כולם רצו לשמוע על המתרחש במקומות אחרים. ביקרנו אצל הורי חנה. אמה הייתה מרותקת למיטה, משותקת מזה שנתיים.

למחרת בבוקר, כשנודע לילדים מבין תלמידיי על שובי, באו אלי וביקשו

לקיים שיעורים. הזכים והטהורים, שהמבוגרים השתדלו להעלים מהם כל הזמן את חששותיהם, היה זה יומם לפני האחרון עלי אדמות. ארבעה מבין חבריהם, שעזבו את העיירה עם הוריהם ונתפשו בדרך, כבר לא היו בין החיים. היו ידיעות מוסמכות על זה.

לפנות ערב של אותו יום, באחד בפברואר 42, הורגשה פתאום תכונה מיוחדת. העיירה ומוצאותיה התחילו לשרוץ שוטרים ואנשי גסטפו. לא צריך היה לנחש. ברור היה ששעתם של יהודי סומפולנו הגיעה. והנה גם אנחנו שנינו בתוך הסוגר, כאילו קפצנו לתוך הרשת, מנותקים מן הילדים. שאלנו את עצמנו: האם להיכנע לפסק הדין של הגורל נוכח הבלתי אפשרי?

ישנם, כנראה, כוחות נעלמים, בלתי מודעים, צפונים ברוח האדם, מונעים רק בנסיבות נדירות, אפילו אצל אנשים, שאין בהם בכלל תכונות של גבורה ותעוזה. והנסיבות הממריצות אצלנו היו: אנחנו כאן והילדים שם! עמד לה במיוחד הכוח המניע הזה אצל אשתי, חנה, והדביקה בו גם אותי. בהשראת הדחף המסתורי הזה, החלטנו להאבק גם בגוב האריות. ודאי היינו מפחדים להתמודד עם האל הזועם לו היינו דבקים באמונה.

בשמונה בערב כבה אור החשמל בדירות, סימן למה שעומד לקרות. יצאנו מן הבית בכוונה להסתתר באיזה מקום עד שהפינוי יסתיים. לא היה שום הגיון לנסות אז לצאת מן העיר, שהייתה ללא ספק במצור. דרך סימטא וחצר חמקנו לביתו של מכר פולני, שכן לשעבר. הם כבר ידעו על העומד להתרחש ולא נתנו לנו אפילו לעבור את סף הבית. גם לו הייתה אפשרות לקנות איזה חסד בכסף, לא היה לנו במה לשלם. רק עשרים זלוטי ושש כפיות כסף היה כל רכושנו בכיס. יצאנו ופנינו לכיוון אחר. נזכרנו בפולני אחר בשם סרנוצינסקי, לקוח שלי לפני המלחמה, שמכר לנו לפעמים חלב בשביל הילד. חצרו גבלה בשדות והיציאה משם אל מחוץ לעיר הייתה יותר קלה, אבל הסכנה להגיע אליו ארבה על כל צעד ושעל. הכניסה לביתו הייתה דרך רחוב ראשי. הסיכוי להגיע אליו היה כמעט אפסי. אבל מי זה ערך חישובים ברגע כזה? הלכנו מתוך דחף מסתורי. הכשלון לא אחר לבוא. כשנכנסנו לרחוב היעד שלנו, הגיחו לקראתנו שני חיילים ברובים וכידונים. היו אלה חיילי משמר. ראינו אותם ממרחק כחמישים מטר לאור פנס רחוב. פניה בדרך חזרה הייתה מחשידה אותנו מיד והיו יורים אחרינו. אזרנו עוז, יותר נכון, צייתנו לאינסטינקט העיוור והמשכנו בכיוון אליהם. עברנו על ידם, כמעט נגענו בהם, אני הסרתי את כובעי וקידמנו אותם בבירכת ערב טוב בגרמנית. הם התבוננו בנו, אולי חשבו אותנו לפולנים,

(את הטלאים הסרנו קודם) שעליהם העוצר אחרי שמונה לא היה חל. אפשרי גם שהעמידו פנים, לא אמרו דבר והמשיכו בדרכם. גם אנחנו המשכנו. נס, מזל, גורל, השגחה פרטית, או סתם מקריות נדירה מאד? ההגיון חסר אונים לפענח מקרים כאלה. אפילו בימים רגילים נעצר כל אחד אחרי שמונה לבדיקה. הסתובבנו לראות, אם לא הייתה זאת מלכודת וכשהשתכנענו, שאינם עוקבים אחרינו נכנסנו לביתו של סרנוצינסקי הנ"ל.

אחרי הנסיון הראשון לא גילינו את האמת על סיבת בואנו. המצאתי סיפור, שהיינו במקום מסויים בקירבת מקום ולא שמנו לב שהשעה כבר מאוחרת. הוספנו, שבגלל המשמרות ברחוב, מפחדים ללכת הביתה וביקשנו להלין אותנו עד הבוקר. על אף מבוכתם הגדולה נענו לבקשתנו ונשארנו אצלם. סירוב מצידם בדומה לסירוב הקודם היה עשוי להיות פסק דין של מוות מיידי. ובכן המזל שיחק לנו פנים פעם שניה באותו הלילה. המארחים לא ידעו על העומד להתרחש. אנחנו, כמובן, לא גילינו להם. הם היו אנשים הגונים ותמיד התייחסו באהדה ליהודים. אחרי שכיבדו אותנו במרק חם, הקצו לנו מקום לשינה.

שכבנו כשעתיים ולא עצמנו עין. האזניים היו קשובות לקלוט כל רישרוש קל שהגיע מן החוץ. מפעם לפעם הגיעו לאזנינו חריקות צעדים של אנשי משמר על השלג החורפי. הזמן התמשך עד אין סוף. קשה לשחזר את גל המחשבות באותן השעתיים. היו רגעים שהתחלנו להשלות את עצמנו, שאולי לא יקרה דבר. אבל הפעם זה כן קרה.

בחצות הלילה הבחנו דרך החלון, שאור החשמל נדלק בבתים שבהם התגוררו יהודים. אחרי רגעים מעטים נשמעו צעקות מרקיעות שחקים. כך זה התחיל. מעדי ראיה נודע לנו אחר כך, איך התנהל הכול. גם הרצח בוצע לפי סדר ודיוק גרמני קבוע מראש. כך זה היה בכל ה"אקציות" האלה. כנופיות גסטפו ושוטרים פרצו לתוך דירות היהודים ותוך איומים ומכות פקדו על כל הנוכחים להתלבש ולהיות מוכנים תוך דקות ספורות. לשם הטעיה הרשו לקחת חבילות מכל הבא ליד. זקנים, צעירים וטף, חולים, משותקים, את כולם הוציאו בבעיטות והטעינו אותם על מכוניות משא, שעמדו לפני הבית והובילו אותם למקום ריכוז במוסך עץ גדול על יד תחנת הרכבת. מעל אלף נפש נדחסו לתוך הבניין. הקור החורפי היה 15 — 20 מעלות מתחת לאפס. אנחנו שנינו לא היינו ביניהם. שרועים על מצע מעבר לתחום החיסול, היינו אובדי עצה. שום תיקווה לא קיננה בליבנו, שגורלנו יהיה שונה. אחרי כשעה השתרר שקט ושום

קול לא הגיע אלינו. כל בתי היהודים היו ריקים מאדם.

לקראת בוקר הופיעו מארחינו במבוכה ופחד. הבנו לרוחם. נוכחותנו העמידה אותם בסכנה גדולה. הבטחנו שלא נשהה אצלם זמן רב. הם גם חששו שאם נצא ונתפש, יתגלה מי שהסתיר אותנו. ביקשנו להשאיר אותנו עד הערב, אולי אז בחשכה נצליח לצאת מן העיר, אף על פי שידענו שבחוץ המוות יארב לנו מכל פינה. הם נעתרו לבקשתנו, גם מתוך רגש רחמים וגם מתוך חוסר ברירה. נשאר לנו יום לעקוב אחרי המתרחש ולטכס עצה.

בשעת הצהריים הצצנו החוצה דרך סדק התריס המוגף. דממת מוות שררה שם. לפתע ראינו דמויות בני אדם וביניהם קרוב שלנו, ליבוש לווין. הם נשאו מתים לבית הקברות, שנמצא מעבר לרחוב מקום המחבוא שלנו. על המתרחש בתופת הבניין בדרך למוות כמה מאות מטרים מאיתנו, יכולנו רק לתאר לעצמנו, אם בכלל הייתה קיימת אפשרות כזאת. הדים קלושים הגיעו אלינו מפי אחרים. האם קינאו בנו האלף, כשלא ראו אותנו ביניהם? או אולי קוננו עלינו, שאף למקומם לא הגענו וגורלנו נחרץ עוד לפניהם?

נודע לנו שחמותי המשותקת הוציאה את נשמתה, כשנשאוה למכונית. ודאי רבים קינאו בה שזכתה למוות טבעי. שתי נשים, רגינה מרגוליס והעלמה דבידוביץ', עלה בידן להמלט מבניין הריכוז. הוריה של גיסתי, אישתו של יעקוב, משפחת פשדצקי (חמש נפשות, ביניהן סבתא ישישה בגיל קרוב לתשעים) נעזרו בליל הפינוי בידי גרמני מקומי, שהסתיר אותם מתחת למושבי העגלה ובזכות זהותו הגרמנית לא בדקו את העגלה והעביר אותם לרדזיוב אל אחי. עוד שניים הצליחו להמלט מביתם: האחים זייף. מאחד עשר הנמלטים באותו לילה, רק ארבעה נשארו בחיים, השאר השיגה יד הרוצחים במקום אחר.

ההשגחה דאגה לעטר את ליל האימים גם בקרן הילת גבורה: הזוג דוד ביברובסקי וחברתו, רופאת השיניים, אווה קלפרזק, סרבו למסור את עצמם חיים לתליינים. בעלותם על מכונית ההובלה, בלעו שניהם כדורי רעל ונתקו את פתיל חייהם במקום. לשיא של עוז בתנאים האלה הגיע הצעיר חיים פוזננסקי. הוא סרב לעלות על המכונית וכאשר בריון הגסטפו הצליף בו בפרגול, התמודד איתו ובעט בבטנו של הקלגס. חיים נדקר למוות בו במקום.

אני ואישתי חנה, נשארנו אצל סרנוצינסקי עד הערב. חשבנו איך לקיים את הבטחתנו. לצאת מן העיר עוד היה בלתי אפשרי, היא עוד הייתה מוקפת שוטרים ולא היה סיכוי לא להתפש ברגע הראשון. המפונים עוד היו מרוכזים על יד תחנת הרכבת.

באותו הבית גר גם פולני אחר בשם פרישקובסקי. לפני המלחמה היינו דיירי ביתו במקום אחר. ברצותנו לשחרר את מארחינו מנוכחותנו, החלטנו לבקש משכנו לתת לנו מקלט ללילה אחד. דפקנו על הדלת וכאשר ראו אותנו כאילו רעם פגע בהם. לא אמרנו שרוצים אנו להשאר לכל הלילה וליבם לא נתן להם לשלוח אותנו מייד. אחרי זמן מה הגיע בנם הביתה. כשנודע לו על נוכחותנו, התנפל עלינו בגידופים ואיים למסור אותנו לגרמנים, אם לא נעזוב תיכף ומיד.

סכנה דומה נשקפה לנו עוד ביום מידי שכן אחר שגר בדירת המרתף של אותו בית. הוא היה מועסק אצלי פעם בתור עגלון להובלת לבנים מהמלבניה שלי. אחרי שהסתכסך איתי, הגיש נגדי תביעה משפטית בטענת שווא, שמגיע לו ממני סכום כספי גדול. במשפט הפסיד, אבל בליבו שמר ריגשי איבה כלפי. בגלל אי זהירות מצידי, ראתה אותי אישתו דרך חלון החצר. הייתי בטוח שירצו לנקום בי וימסרו אותי לגסטפו. למזלנו התעלמו ממני.

באין ברירה חזרנו למארחינו הקודמים. הם התחלחלו כשראו אותנו שבים אליהם. נשארנו אצלם עוד לילה.

למחרת בחשיכה של לפנות בוקר חורפי, נפרדנו בריגשי תודה מבית סרנוצינסקי ויצאנו לדרך. המטרה היתה להגיע בינתיים דרך אחו ושדות למלבניה שהיתה בבעלותי והוחרמה מיד עם בוא הגרמנים, במרחק כחצי ק"מ מחוץ לעיר. שם עוד התגורר מנהל העבודה שלי, רוצינסקי. כשעה שהינו בכור הלבנים, שאת מחבואיו הכרתי היטב ועם דמדומי שחר דפקנו על דלתם של בית רוצינסקי. בתור מעביד הייתי איתו ביחסים טובים, אבל הוא היה בעל אופי חלש והיה חשש שלא ירצה להסתכן ולהכניס אותנו. לפי מודעות וכרוזים, העונש על הסתרת יהודים היה מוות. הוא דיבר טוב גרמנית והיו שמועות שהוא משתף פעולה חשאית עם הגרמנים. שמנו את נפשנו בכפינו, לשחק עוד משחק מזל עם סיכוי כמעט אפסי לזכיה. לא היה לנו מה להפסיד. בין כך ובין כך ראינו את עצמנו כנידונים למוות ורק מנסים מפעם לפעם לדחות את פסק הדין.

נדהמים ומבוהלים היו בני הזוג כאשר ראו את מפרנסם לשעבר. הסברנו שאנו רוצים להתעכב אצלם רק כיממה ושמטרתנו היא להגיע לרדזיוב. הם אמרו שאין תכלית לזה היות ושמעו, שגם מרדזיוב מפנים את היהודים. (כנראה המציאו זאת בכדי שנסגיר את עצמנו לגרמנים.) כרעם פגעה בנו השמועה הזאת ולא ידענו איך להתייחס אליה. שמועות רבות הופרחו בימים

האלה, שפעם התאמתו ופעם לא, בכדי לבלבל את האנשים. ביקשנו להסתיר אותנו והבטחנו לעזוב למחרת השכם. הם הכניסו אותנו לאורוות הסוסים שלי לשעבר, ששימשה להם דיר וסגרו את הדלת מבחוץ. יאוש גדול תקף אותי, לא הייתי בטוח בכוונותיו. חשבתי שאין עוד טעם לנסות שוב להציל את עצמינו, ומה שיקרה עם אלף הלכדים, שיקרה גם איתנו. חנה המשיכה להיות איתנה ברוחה, שלא ללכת למוות מרוחקת מהילדים. וכך שכבנו על מצע קש מכורבלים בבגדים, בקור החורפי, בחשכת היום, במשך יותר משתים עשרה שעות. רק מילים מעטות החלפנו בינינו. הרגשתי הייתה שזאת היא היממה האחרונה שלנו עלי אדמות.

שקעתי בהזיה. תמונות רבות ממסכת חיי התגוללו לפני עיני רוחי... הנה ילד בן שלוש, מתולתל, בהיר שיער, מעיר את אבא בחמש לפנות בוקר ללמוד תורה. הפינוק מידי הורים ואחיות בכירות; אבא מפטם אותי בספורי תורה, בפרקי תהילים, בפרקי "זוהר" המתחילים ב"תא חזי" ואני בגיל רך מאד; ב"חדר" אצל הרבי; נסיעות בכירכרה ליערות עם אבא סוחר העצים; שדות, מרחבים... מלחמת העולם הראשונה; אלפי חיילים צועדים דרך העיירה; אני בן עשר, אחת עשרה; שיעורים אצל הרב, השוחט, הסבא הנזיר; תלמוד, פוסקים; תפילת מוסף ונעילה של הסבא השני; הקדיש קורע הלבבות לפני "סליחות"; שולחן השבת, זמירות, שירת האחים והאחיות; שבת אחרי הצהריים, פרקי אבות ו"שמונה פרקים לרמב"ם" עם אבא החולם שאהיה לרב; הדרשה שלי בסעודת הבר מצווה... אחותי הבכירה מלמדת אותי לכתוב אותיות בפולנית; לימודים בבית המדרש; תלמוד, תלמוד... הבחור פישל אפט שבא ממרחקים ללמוד בבית המדרש; מגיש לי ספר באידיש על ברוך שפינוזה... ספרים חילוניים; מציץ ונפגע; הבחור שנחשב לגאון בעיני למדנים מתגלה שהוא אפיקורס ומגורש מהעיירה... אני לומד בעצמי פולנית, גרמנית; אחותי לומדת נגינה בכינור ואני נלכד בקסמי המוסיקה; לומד בעצמי תווים, מנגן שעות על שעות ביום; מאזינים מאחורי החלון... בנות; נאציה, טובקה... נלכד בקסמי חנה, יחידה בעיירה הלומדת בגימנסיה בוולוצלבק; האהבה הראשונה; ממשיך ללמוד בבית המידרש ועוד לבוש קפוטה וכובע שחור מסורתי; קריאת ספרים משותפת עם חנה באידיש, בגרמנית, בפולנית... מיצקיביץ, סלובצקי, לסינג, גיטה, שילר והיינה, היינה; עשרות שיריו ידעתי בעל פה; אגמונט, פאוסט, וילהלם טל, העלמה מאורליאנס, נתן החכם; אש, אופטושו, ביאליק פרץ, שלום עליכם; מפיסטו ועוד ועוד... טיולים בחורשה

מחוץ לעיירה עם חנה; פגישות, פגישות נרגשות; ומוסיקה, מוסיקה; באך, בטהובן, שוברט, שומאן, שופן, ווגנר; חנה שואלת אם אני אוהב מוסיקה יותר ממנה... אני מתכונן ללמוד בגימנסיה בתמיכתה של אמא ולמורת רוחו של אבא; מתקבל אחרי בחינות לכיתה ט׳, בגימנסיה היהודית בוולוצלבק; הפעם הראשונה בבית ספר מחוץ לחדר ובית המידרש; כותב שירים בעיתון בית הספר בעברית; שירי אהבה בפולנית; ארבע שנים בגימנסיה; החופשות בבית עם חנה; בחינות בגרות ומתנת חנה, יאן קריסטוף בשישה כרכים; מורה בבית הספר היהודי בעיירה; מלמד יחד עם חנה ילדי עניים קרוא וכתוב; בתנועה הציונית; הרצאות בספרייה; ספרים, ספרים, נגינה, נגינה... הסימפוניה התשיעית בוורשה; ברטה, שרה וצשה — שלוש אחיות משכילות ויפהפיות; זלמן, האח הבכור מנהל עסקים אם אבא, מקים מנסריה ומלבניה, מתכנן ובונה בכוחות עצמיים בנייני עץ, נוסע איתי לטיולים בכירכרה רתומה לסוסים בטיפוחו; האח יעקוב, בוגר בית הספר ״אורט״ בווילנה, האח דויד... לומד צרפתית; נסיעה ברכבת אקספרס מפוזנן לברלין, מברלין לבלגיה, ללמוד בבית ספר גבוה; פילולוגיה בבריסל; עובר לליעז׳, ללמוד באקדמיה למסחר ולתעשיה; רייזעלע, שייקה, שפייזהנדלר; הולך עם שפייז לשלושים קונצרטים רצופים בשנת המאה למות בטהובן; חליפת מכתבים נרגשים עם חנה; מסיים לימודים וחוזר לפולין; מתחתן עם חנה; הילדה הראשונה שנטשה את העולם בת שלושה שבועות; נכנס לעסקים ומנהל את המלבניה של אבא; מאה פועלים, מצב כספי קשה; אין קונים לתוצרת ואין כסף לשלם לפועלים; בורח מן המציאות האפורה לספרים, להאזנת מוסיקה ברדיו; נולדה הבת אסתר; מטייל איתה בעגלה ברחובות העיירה, בגנים; קרן אור בבית... בא כוח ״קרן היסוד״ ו״קרן קיימת״; בוֵּרים למען ק.ק.ל.; נתפס לאספרנטו ו ומלמד בחוג עם עשר בנות תלמידות; נוסע לקונגרס בינלאומי בוורשה; פגישות ושיחות בשפה הבינלאומית עם יוצאי שלושים ארצות; האורח הכושי, קולה אדזאי, מרצה באספרנטו על אפריקה, נעזר בתרגומי לפולנית; אבא רכון על תלמודו יומם וליל, אמא הדואגת לשלומו... המשפחה מפוזרת בוורשה, קליש, לוברנייץ, רדזיוב; נולד הבן נחום..........

איפה הם כולם?... אני פוקח את העיניים ורואה — חשכה. איפה אני? הנה שומע אני את נשימתה של חנה. אנחנו באורווה, בדרך למוות...

אבל טעינו; החששות בנוגע למשפחת רוצינסקי התבדו. לקראת ערב הגישו לנו אוכל חם ואפילו הלינו אותנו בביתם במיטה חמה.

באותו יום הושלם חיסולם של אלף יהודי סומפולנו. ממקום ריכוזם הועברו כולם למחנה ההשמדה חלמנו, והשאר ידוע...

אנחנו עזבנו את המחבוא האחרון למחרת לפנות בוקר, בארבעה בפברואר 1942. היינו שני היהודים האחרונים שעזבו את סומפולנו.

5. הבריחה מסומפולנו לרדזיוב

בחשכת הבוקר שרכנו את דרכנו מחוץ לעיירה. התרחקנו מכל בניין בכדי שלא יסגירו אותנו נביחות הכלבים. המטרה היתה להגיע לרדזיוב, מרחק כעשרים וחמישה ק"מ. שם היו שני הילדים שלנו וההורים, אצל אח ואחות שגרו שם. היה זה מבצע תלוי בנס ממש. נוסף למאמץ הגופני וסכנת הדרך, שכל פגישה עם מישהו עלולה הייתה להיות גורלית, לא היינו בטוחים, שאפילו אם נגיע ליעד נמצא את אלה שהעניקו לנו את העוז להרפתקאה המיוחדת. במקרה כזה החלטתנו הייתה להפסיק את המאבק.

החורף היה בעיצומו. קור עז צרב את הפנים. שלג עמוק כיסה את הדרכים והשדות. בכדי להגיע בכיוון לרדזיוב צריך היה לעבור את מרכז העיירה וזה היה מסוכן ביותר בחרנו בדרך עוקפת מהעיירה. נכנסנו לחורשה לא רחוקה ממקום יציאתנו. על יד החורשה צריך היה לחצות כביש ראשי. החשכה הקטינה את סכנת המעבר. כל פינה ושביל בחורשה הייתה מוכרת לנו. העצים היו עדים לטיולים שלנו בעבר, לפגישות הרומנטיות של הנוער; בחורים ובחורות קיימו פה את פגישותיהם והלכו שלובי זרוע בחסות סבך העצים מפני עין זרה. פה גם קיימתי את פגישותיי עם חנה, כשהייתי עוד בחור בית המידרש. צפו ועלו גם שמות אחרים: מדזיה, ריבצה ואליעזר. עכשיו עשו פה את דרכם לחיים או למוות שני היהודים האחרונים מסומפולנו, כאשר מלאך המוות אורב על כל צעד ושעל. יצר החיים, אפילו לעוד רק זמן קצר, לא נטש אותנו במשימה הכמעט בלתי אפשרית. התבוננו דרך העצים מימין ומשמאל. דומיית מוות שררה בכל הסביבה. בריצה חצינו את הכביש ועלינו על השדות המשולגים. הגברנו את עירנותנו כאשר הגענו קרוב לטחנת הקמח, שעוד לפני המלחמה הייתה בבעלותו של גרמני מפולין. לאט, לאט פינתה האפלה את מקומה לאור היום.

אחרי השתרכות של כשעתיים, נתקלנו בבית מגורים של איכר. ידעתי

שפה בסביבה התגוררו רק איכרים פולניים והחלטנו להעיז ולהכנס, לבקש קצת אוכל ולנוח מעט. לא גילינו מי אנחנו. ספרנו, שאנו רוצים להגיע דרך השדות לעיירה פיוטרקוב (במרחק לא רב מראדזיוב) ושאלנו על הכיוון הנכון. הם ודאי שמעו על חיסולם של יהודי סומפולנו והבינו את מטרת דרכנו. יחסם אלינו היה אדיב וכיבדו אותנו בלחם ובמרק חם. אחרי שהייה קצרה פנינו לכיוון פיוטרקוב לפי ההוראות שקיבלנו.

בוססנו בשלגים עמוקים דרך שדות איקסופיים. כל צעד היה קשור במאמץ גופני וחרדה שלא נתגלה על ידי מישהו. לא היה מנוס ומזמן לזמן נאלצנו לעבור סמוך לאיזה ישוב.

אחרי כשעתיים נוספות של הליכה נתקלנו בשני הולכי רגל. העמדנו פני אדישים ואמיצים, כאילו הלכנו לבקר את מישהו בקירבת מקום. חשבנו שהם פולנים ולא יתייחסו לעובדה המוזרה, שביום חורפי כזה איש ואשה הולכים דרך שדות. הלב התכווץ בתוכינו, כאשר שמענו דיבור בגרמנית. ולא רק זה. ממרחק מה אמר אחד לשני: ״דאס זענד וואהל יודען״ (אלה ודאי יהודים). ידענו על אזהרות במודעות וכרוזים, שכל מי שיתקל במישהו שנראה כיהודי, עליו למוסרו למשטרה, תוך איום בעונש מוות למפרי הצוו. גם המשפט השני חרות בזכרוני. אלה היו דברי הגרמני השני: ״שפריך קיינע דומהייט די זינד קיינע יודען״ (אל תדבר שטויות, אלה אינם יהודים). אנחנו התחלנו לדבר בינינו פולנית בקול רם. כנראה שהגרמני הראשון השתכנע מדברי חברו, כשהעמדנו פנים שאיננו מבינים את דבריהם בגרמנית. הם לא היו מודעים לזה, שבתגובתם הצילו שני יהודים ממוות, לכל הפחות עד לנס הבא. בינתיים התפללנו בליבנו, שיעמוד לנו הנס לכל הפחות עוד שעות אחדות עד שנגיע למשפחתנו בראדזיוב.

בערוב היום הגענו לפיוטרקוב. דאגנו לזה שנגיע לשם רק עם חשכה. ריקים מאדם היו הרחובות. שמנו את פעמינו לבית בן־דודה של חנה שגר במקום.

כשפתחנו את הדלת לא האמינו למראה עיניהם. הם כבר ידעו על גורלה של סומפולנו. הם התמלאו חרדה שלא יוודע הדבר שאיש זר בא לביתם. בקצרה סיפרנו את ספורנו ובקשנו עצה, איך להגיע לייעדנו. להליכה ברגל עוד כארבע שעות לא עמדו לנו כוחותינו, ולהשאר אצלם לזמן מה היה בלתי אפשרי. עצת אחד מבני הבית, שהיה ב״יודען ראט״ (המועצה היהודית) הייתה, לשכור פולני עם עגלה וסוס, שיעביר אותנו למחוז חפצנו עם כל

הסיכון וההרפתקה שבדבר. נמצא כזה שאפילו הסכים לקבל את דמי שרותיו מן האח. אכלנו ארוחה חמה, החלפנו קצת דברים עצובים בלחש ובעל העגלה הגיע. נפרדנו מתוך יאוש וללא תקווה, שאי פעם עוד נתראה. גם אליהם התקרב גורל החיסול. עלינו על העגלה, הסתתרנו בתוך קש ואחרי נסיעה של כשעה וחצי הגענו בחשכת הלילה למחוז חפצנו, ראדזיוב.

6. ארבעים יום בראדזיוב

יקירינו שם כבר לא ציפו לנו. אבא ואימא, הבן והבת, האח והאחות היו כבר מבכים אותנו וקוננו על מר גורלנו וגורלם. רק לפני חמישה ימים נפרדנו מהם על מנת לחזור אליהם אחרי יום או יומיים והנה קרה מה שקרה. על גורלה של סומפולנו נודע להם עוד בליל ריכוז של היהודים בתחנת הרכבת מפי נמלטים אחרים. כפי שסופר, הגיעו לשם הורי גיסתי ושני האחים זייף. הם הגיעו לשם עוד באותו הלילה. מהם נודעה הבשורה המחרידה, שעוד עיירה עם כל יהודיה עלתה על מוקד ההשמדה.

אף ניצוץ של תקווה לא קינן אצל קרובינו, שעודנו חיים. והנה אחרי שלוש יממות, בעשר בערב, נשמעו נקישות בדלת. כל נקישה בדלת בשעה כזאת, מילאה חרדה בלבבות. מי מסוגל לתאר את החוויה ואת הרושם של הופעתנו הפתאומית אצל יקירינו? שני מתים קמו לתחיה בעיניהם. לכמה זמן? זה עמד בסימן שאלה ללא תשובה. חודש? חודשיים? שבוע? ידענו שגזר הדין הוצא על כולנו, ומלאך המוות ביצע את מלאכתו בתנופה.

בינתיים, שש משפחות היו יחד; שש משפחות שלפני זמן לא רב התגוררו בשש דירות שונות, הצטופפו עכשיו תחת קורת גג אחת, מוכנים לגורל הנחרץ בצוותא: שרה אחותי, בעלה שמואל, בנם יוסף, בתם פרידה, אחי יעקוב, אשתו הניה, הוריה, סבתא קשישה, אח ואחות ובתם דבורה, חנה אשתי, אני, הבת שלנו אסתר (טושה), הבן נחום וכן אבא ואימא שלי — יחד תשע עשרה נפשות בגילים משלוש עד מעל ל־80.

חיי היהודים בראדזיוב היו יחסית הרבה יותר נוחים מאשר בעיירות האחרות, וזה הודות לראש העיר הגרמני שהיה יוצא דופן באופיו בימים הטרופים האלה. הוא העסיק יהודים גם בעבודות לא שחורות והיה מרוצה מיעילותם. אחי יעקוב ביצע למענו עבודות חיוניות בשביל העיירה, עבודות

הנדסיות וטכניות, שאף אחד מאיתנו לא ידע שהוא מסוגל להוציא לפועל. גנרטור שסיפק חשמל לעיירה יצא מכלל פעולה — יעקוב תיקן אותו; איזו מכונה שהתקלקלה — יעקוב הפעיל אותה. כן העסיק אותו ראש העיר במיפוי כל הסביבה. לשיחות רגילות לא נכנס איתו, אבל לעיתים קרובות רמז לו, שמשהו עומד להתרחש מצד הגסטפו. הוא התעלם מנוכחות הנמלטים מסומפולנו וכך נתאפשרה שהייתנו במקום. הגברים עד גיל חמישים, שלא הועסקו על ידי ראש העיר, גוייסו כל יום לעבודות כפיה תחת משמר ס.ס. בעיקר לפנות את השלג, שהיה מרובה באותה השנה, מפסי הרכבת.

אחרי סומפולנו הייתה זאת בשבילנו כעין הפוגה, שנמשכה מעל לחמישה שבועות. הלחם ומזון אחר היו מאד מצומצמים ולא אכלנו לשובע. יעקוב וגיסי הביאו מפעם לפעם גרגירי שיפון, שטחנו במטחנת קפה. גם פה האווירה נעשתה יותר ויותר קשה. כשש מאות יהודים היו בעיירה, ולפי הידיעות שהתפשטו, ברור היה שגם קיצה מתקרב. מצב הרוח היה קשה. בפני הילדים צריך היה להעמיד פנים של תקווה ולעודד אותם. הלב התכווץ למראה הפעוטים הנחמדים, שפסק הדין הגורלי חל גם עליהם. אימא התייפחה בסתר. אבא היה רכון רוב הזמן על תלמודו והמשיך לעסוק בתורה ובתפילה. עם ספרו "התלמוד בכרך אחד" (בהוצאת העיתון "היינט") עבר את כל הנדודים ולא נפרד ממנו עד יומו האחרון. בבית פרטי התאסף לפעמים "מניין" לתפילה ואבא השמיע שם דרשות נרגשות מתובלות בטענות ותחנונים לבורא העולם. הדים מדבריו הגיעו גם לאלה שלא היו נוכחים שם והועבר מפה לפה תוכנם הקורע לבבות. הוא ציפה לרחמים.

אבל בעל הרחמים והסליחות לא שעה לתפילות. באמצע מרץ התפשטה הידיעה שגם גורלה של רדזיוב נחרץ ושעתה מתקרבת. אף רמז על כך ראש העיר לאחי.

מה שקרה כאן היה ללא תקדים אף בעיר אחת מכארבע מאות הערים והעיירות בפולין. בהשתדלות אחי יעקוב, הסכים ראש העיר לתת רשיונות נסיעה ברכבת לכל מי שירצה לעזוב למקום שבו עוד נמצאים יהודים. יותר ממחצית העיירה נצלה את זה ובחמישה עשר למרץ 1942 עלו כשלוש מאות נפש, נשים, גברים וטף עם חבילות על רכבת נוסעים לעיר קלובוצק, מרחק יותר ממאה ק"מ. העיירה הזאת שכנה בקרבת העיר צנסטוחוב, על הגבול שבין שטח פולין שסופח לרייך הגרמני ובין ה"גנרל גוברנמנט", שגם כן היה תחת כיבוש הצבא הגרמני, אבל היה מיועד לחזור לשלטון פולני אחרי

המלחמה. מבצע החיסול עוד לא הגיע לשם, וידיעות שונות שהופצו, ע[illegible]ו תקווה, שאולי שם אפשר יהיה להשאר בחיים.

קשה למצוא על זה תשובה, איך העז ראש העיר להגיש עזרה ליהוד[illegible] מה שהיה יכול לסכן אותו ונחשב בעיני השלטונות כפשע. מאות יהודים [illegible]כבת, לא לכיוון המשרפות או למחנות הריכוז! היה זה מאורע יחיד ומיוח[illegible]בשנים הטרופות האלה, שלא צויין באיזשהו מקור על קורות השואה. זה נו[illegible] בעיניי כבדיה, לולא הייתי אני וכל משפחתי באותה הרכבת בין שאר [illegible]סעים.

אחרי כשמונה שעות נסיעה הגענו לתחנת הרכבת בקלוב[illegible]. הנסיעה הייתה כעין חלום. דרך החלון בקרונות ראינו שדות מוריקים, מ[illegible]ים משנים את מראיהם מרגע לרגע, והתפללנו בליבנו שהנסיעה תמשך [illegible] אין סוף.

אחותי צשה (צפורה) עם בנה הרשק בגיטו ורשה ב־1941

7. חודשיים וחצי בקלובוצק

בחסות הרשיונות שהיו בידינו ירדנו בתחנת הרכבת בקלובוצק. ישבנו על החבילות באחד הפרוזדורים ואחד מבני משפחתנו הלך העירה למצוא קורת גג. בתחנה הסתכלו עלינו היוצאים ובאים, גרמנים ופולנים, כאילו הגענו מאיזה כוכב לכת אחר. ואכן, מראה נדיר היה במקום הזה יהודי, מזה יותר משנתיים.

בעיירה קלובוצק התגוררו כשלוש מאות משפחות יהודיות. מצבם היה יותר טוב מאשר בעיירות בסביבות סומפולנו. רבים מהם קלטו את פליטי ראדזיוב, שרובם הגיעו כמעט בלי אמצעים כספיים. דברי לבוש ותכשיטים שהיו להם שימשו אמצעי קיום יחידים. מצבנו היה קשה במיוחד. כאשר ברחנו מסומפולנו היה בכיסינו עשרים מרק, ועתה נשארו בידינו רק שעון זהב, מתנת החתונה שלי, וקצת דברים פחותי ערך. בני המשפחה האחרים חילקו איתנו את יהבם, שעלה על זה מה שהיה לנו.

השגתי חדר אצל משפחה אחת והתגוררנו בו יחד עם ההורים שלי, שש נפשות בחדר עלוב אחד. האח יעקוב והאחות שרה, מצאו חדר אצל משפחה אחרת. מקור מזוננו היו תפוחי אדמה ולחם בצמצום. היינו רעבים תמיד וקשה היה לראות בסבלם של הילדים; טושה בת האחת עשרה ונחום בן הארבע. השתדלנו להסתיר מהם את המציאות. נצלתי כל רגע פנוי לצאת קצת לטייל עם הבן ולאלתר שיעורים בקריאה ובכתיבה לבת.

הגברים נאלצו כל יום לצאת לעבודות כפיה מחוץ לעיר, לרוב בהריסת בתים ישנים ולהעביר את חומרי הבניין שאפשר היה עוד לנצלם, להקמת צריפים בשביל גרמנים. בערבים היינו יחד, בלילות צריך היה להאבק עם עכברושים ששרצו ליד המשכב. קלטנו חדשות שהועברו מפה לפה. לרוב הן היו מאד מדכאות. הגרמנים היו אז בשיא הנצחונות הצבאיים שלהם, אחרי כיבושה של כל אירופה והבסת הצבא הרוסי, שהיה מקור התקוות שלנו עם כניסתו למערכה. אבל שוב היו כאלה שהמציאו חדשות מעודדות. אבל אחרי האכזבות הרבות מראשית המלחמה, מעטים נתנו אימון בשמועות המופרחות

ובתקוות שסוף סוף הצורר יובס. נתנו לעצמינו דין וחשבון שההצלה שלנו הייתה רק דחיה של פסק דין של מוות שהוצא גם עלינו.

אבא נשאר באמונתו, המשיך לעיין בתלמודו וניסה לנחם בכדי לעודד את הרוחות. הוא ראה בזה נס גדול שנמלטנו משני מקומות השמדה וציפה לניסים נוספים.

בינתיים הגיעה אלינו הידיעה המרה על הקרבן הראשון של בן ביתנו. האח הבכור זלמן, שגר עם משפחתו בעיירה לוברנייץ בסביבת סומפולנו. נשלח עוד באמצע 1941 למחנה עבודה בפוזנן. במחנה פרצה מחלת הטיפוס. הוא מונה לטפל בחולים, שלא קיבלו שום עזרה רפואית, נדבק במחלה והיה בין המאות הרבות שקיפחו את חייהם במחלה הזאת. אישתו רות וביתו מרים, נשלחו עם הורי רות לגיטו לודז'.

משאר בני משפחתנו נמצאו אז שתי אחיותיי, ברטה וצשה עם משפחותיהם בגיטו ורשה. האח הצעיר דויד, הצליח עוד בסוף 1939 לחצות את הגבול והגיע לרוסיה. אנחנו, שני אחים ואחות אחת עם משפחותינו והורינו, אחרי תלאות רבות נמצאנו עכשיו עקורים מבתינו, בעיירה זרה, נאבקים להתקיים בציפיה לניסים שאולי ילוו אותנו גם בעתיד, כשם שעמדו לנו בעבר.

אחרי שבועיים בקלובוצק, נודע שהיהודים שנשארו ברדזיוב וגם אלה מפיוטרקוב, גורלם נחרץ ונשלחו למחנה המוות בחלמנו.

הגיעו ימי הפסח שלא היה במה לציינם. העזרה שהגישו תושבי העיירה הגיעו רק בטיפין. אבא השיג מצה אחת לסדר וכל שמונת הימים התקיימו — הוא ואמא רק על תפוחי אדמה. ודאי ציפה שבחג החרות שוב תתגלה יד אלוהים בניסים.

הימים של דחקות ועוני והלילות של חרדה וסיוטים בקלובוצק נמשכו יותר מחודש ימים. המפנה הראשון בא, כאשר הגברים המסוגלים לעבודה נחטפו ונשלחו למחנות עבודה. אחי יעקוב ואני היינו במשלוח הראשון. כמה מאות איש נתפסו ורוכזו בתחנת הרכבת. נותקנו מן היקרים שלנו מתוך יאוש וכמעט ודאות, שזאת היא פרידה לנצח. היה זה בראשית יוני 1942.

מכאן גם נפסק הסיפור שלי עם חנה ומתחיל סיפורי עם אחי הנפלא, יעקוב.

8. מחנה בלכהמר 1 — מיוני עד אוקטובר 1942

יעקוב ואני נשלחנו למחנה מעבר בעיר סוסנוביץ. שם מויינו העצורים ואחרי שלושה ימים הועברו למחנות ריכוז שונים ברחבי גרמניה.

גדולה הייתה חרדתי שלא יפרידו ביני ובין אחי. הסיכוי היחיד להחזיק מעמד היה להיות ביחד איתו. ידעתי שאפילו זמן קצר לא אחזיק מעמד בלעדיו. שוב שיחק לי המזל ושנינו נשלחנו למחנה הריכוז בשלזיה עילית, בלכהמר. הגענו לשם אחרי שעות רבות של נסיעה ברכבת משא.

הרושם הראשון היה מהמם. מתחנת הרכבת הובלנו כעדר צאן — לתוך יער עבות תחת משמר אנשי ס.ס. וחיילים. ביער היו פזורים עשרות צריפים ירוקים ולכל אחד, נדחסו כארבעים איש. לוחות עץ שהיוו כעין מיטות היו ערוכים בשלוש קומות. כל אחד קיבל שמיכה וכלי אוכל, קערה וכף מפח.

ראש המחנה, גרמני לבוש בגדים אזרחיים, קרא לכל האסירים למסדר, פנה אליהם בגידופים ובהודעה שיישלחו לעבודות שונות והוסיף אזהרה, שכל התרשלות או עבירה על משמעת ייענשו בתליה. את איומיו הדגים במקום: נתנה פקודה להתפזר בריצה לכיוון הצריפים, ותוך כדי הריצה כובדנו ללא אבחנה בבעיטות ובמכות בפרגולים על ידי קלגסי ס.ס. את נחת הפרגולים הרגישו ביותר אלה שקצת פיגרו בריצה.

המחנה היה מגודר בחוטי תיל בגובה מטרים אחדים. חיילים עם כלי זינם הטעון עמדו על המשמר יומם וליל בתוך מגדלי פיקוח.

זקן היהודים של המחנה ועוזריו, אנשי קאפו, מונו מתוך העצורים, שניתן בהם אימון. באנשים אלה נעזרו הגרמנים בפיקוח על סדר במחנה ועל העבודות מחוץ. לא מעטים זכו למכות יהודיות בגלל כל אי ציות לפקודותיהם.

בבלכהמר הועסקו עשרות אלפים עובדי כפיה מכל ארצות אירופה, שהיו אז תחת שלטון גרמניה הנאצית. שם הוקמו מפעלים להפקת בנזין סינטטי מפחם. גם הלא יהודים רוכזו במחנות מסביב, אבל תנאיהם היו הרבה יותר טובים ואף הורשו לבקר את משפחותיהם מפעם לפעם ברשיון מיוחד. הם היו גם רשאים לצאת משטח המחנה אחרי העבודה. היהודים נותקו לגמרי ממשפחותיהם. בשבועות הראשונים הורשינו לכתוב גלויה אחת לחודש וכן

הורשינו לקבל חבילות עם קילוגרם מזון. אבל מהר מאוד נותק גם הקשר הזה. אז הבנו שאין עוד עם מי להתקשר. גלויה אחת זכינו לקבל מאבא, מצ׳נסטוכוב. הרמזים בה לא היו מעודדים. נודע לנו ממנה, שההורים שלנו וילדינו עברו לשם מקְלובוצק. הנשים שלנו נשארו. הבנו שהסכנה גדולה לילדים ולזקנים.

המשטר במחנה היה חמור מאד. בארבע לפנות בוקר הקפיצו אותנו מן המיטות צריחותיהם של אנשי הקאפו: ״אופשטעהן!״ (לקום). התורנים רצו למטבח להביא ״קפה״. התחילו אז עשרים דקות של מהומה ובהלה, של התרוצצות לצריף הרחצה, לבתי שימוש, לגימה מן המשקה הפושר, סידור המיטות, ניקוי הצריף. עונשים קשים היו צפויים, אם בבדיקה אחרי עזיבת הצריף משהו לא היה בסדר. בארבע ועשרים נשמעו השריקות למסדר. בריצת בהלה אצו כולם למיגרש ה״אַפֶּל״ (המסדר). תוך חמש דקות על כל העצורים היה להמצא שם. אנשי קאפו הפעילו את השוטים, אם מישהו עוד נשאר בצריף, או עוד היה בדרך. כולם התיצבו בשורה ארוכה ברביעיות, כל אחד עם סימן הזהות שלו, מיספר צבוע על לבושו ומגן דויד.

אחרי פקודת ״דום״ ראשונה הופיע ה״יודן עלטסטה״ (זקן היהודים). בהבעת פנים חמורה עבר את השורות ועוזריו ספרו את הנוכחים. אסור היה שיעדר מישהו מהמיספר לפי הרשימה הרשמית.

פקודת ״דום״ שניה נשמעה כאשר הופיעו אנשי ס.ס. עם מנהל המחנה. העצורים רעדו מפחד הסקר, שעמד להתקיים אחרי הודעת זקן היהודים על מיספר הנוכחים. אחד מבין אנשי הס.ס. בלט באכזריותו. עם שוט עור בידו עבר בין השורות והצליף על הראשים ללא אבחנה. העמידה למסדר בצרוף ההתעללויות נמשכה כשעתיים, בלי להתחשב במזג האוויר, אפילו בגשם שוטף. בשעה שש ניתן האות לזוז. על כל אחד היה להמצא בקומנדו (קבוצת עבודה) שלו תחת השגחת קאפו ושוטר גרמני.

הדרך למקומות העבודה ולמפעלים, רובה בשבילי יער, נמשכה יותר משעה. הלכנו בקצב צעידה בליווי משמר כבד של חיילים עם רובים טעונים ופגיונים. כל סטיה מן השורה גררה אחריה מכות ובעיטות. כאשר הגענו למקומות העבודה, היינו כבר עייפים ורצוצים. העבודה הייתה מפרכת תחת השגחה קפדנית של אנשי קאפו ובקורים תכופים של ס.ס. ונמשכה עשר שעות עם הפסקת צהריים של חצי שעה ללגימת מרק. העסוקים בפריקת מטענים מאניות בתעלה עבדו לפעמים יותר מחמש עשרה שעות, עד שפרקו את כל המטען.

בחודשיים הראשונים, עבדנו לרוב בחפירת יסודות לבניינים, בהנחת פסי רכבת, בגרירת קרונות טעונים ממקום למקום ובפריקתם. העבודה המפרכת ביותר הייתה פריקת שקי מלט מאוניות, שהגיעו לתעלה מנהר קרוב. השקים היו במשקל חמישים ושמונים ק״ג. צריך היה להעלותם מבטן האוניות, לעלות על סולם עם המשא הכבד על גבות שחוחים ולהטעינם על קרונות. לכל אחד הוקצבה מכסה של שקים ולפני שהאניה פורקה לא חזרנו למחנה. לפעמים לא חזרנו לפני חצות הלילה. האלות הונחתו על אלה שנראו כמתרשלים. רבים נפלו מן הסולמות עם השק ו ושברו עצמות בתוספת למכות מן המשגיחים. אלה שלא החזיקו מעמד נשלחו ב״טרנספורט״, כאילו למחנה אחר, אבל ידענו שהועברו למחנה אושוויץ להשמדה.

במקרה אחד הושלך נער לתוך המים מסיפון האוניה על ידי המשגיח הגרמני, אחרי שהנער נפל עם השק והמלט התפזר. הנער טבע ואף לא משו אותו.

איך החזקתי מעמד בעבודה כזאת שלושה חודשים? זאת הייתה שוב חוליה בשרשרת הניסים מאז תחילת המלחמה. לפני המלחמה לא ידעתי מה זאת עבודת כפיים. הסתגלתי אליה במשך שלוש השנים בעבודות כפיה שונות, אבל התנאים והממדים היו בכל זאת אחרים.

קרש ההצלה והמשענת העקרית היה בשבילי אחי יעקוב. ודאי לא הייתי מחזיק מעמד לא בגוף ולא בנפש בלעדיו, ולולא הוא הייתי בין הקרבנות הראשונים למשלוח ב״טרנספורט״. יעקוב עסק מצעירותו בעבודת כפיים. הוא עבד בנפחות לפני שלמד הנדסת חשמל. הוא היה גם יותר חזק ממני בגופו. חוץ מזה ביצע כל עבודה בשיטה, שהקלה עליו את המלאכה. אני לא יכולתי בשום אופן לחקותו. על כל אחד הייתה מכסת שקים לפריקה ויעקוב נשא הרבה מן השקים שלי, בכדי שאוכל לנוח מזמן לזמן. גם בעבודות אחרות בא לעזרתי, ודאגנו שנינו שנִמצא תמיד באותה פלוגת עבודה. רק אז הבנתי את משמעות ״ואח לצרה יוולד״.

עגומה הייתה התמונה של השיבה למחנה בסוף היום. אצל רבים, הידיים התנפחו וזבו דם; רבים היו צולעים ופצועים. הייתה בכל זאת איזו הרגשת עידוד, שלא יוצאים לעבודה אלא חוזרים ממנה לשעות אחדות של מנוחה, ובעיקר שצפויה פינכה עם מרק וחלוקת לחם עם קצת מרגרינה, מזון לכל היום. זה גם היה הנושא הראשי בשיחות בין העצורים: ״איזה מרק יהיה היום? האם יהיו בו גם עצמות וכמה תפוחי אדמה.״ אחד סיפר על מזלו בערב

שעבר: הערים על המחלק ולא מסר לו את כרטיס המזון וכך השיג שתי מנות מרק. אחד התלונן על ביש מזלו: רק עשבים מרים היו במרק שלו וכן מנת הלחם שקיבל הייתה קטנה ומעופשת. השיחות התנהלו בתוך השורות בדרך חזרה מן העבודה. כולם היו רעבים תמיד והרעב הקהה את כל החושים האחרים.

אחרי יותר משעה של הליכה, כמעט ריצה, התנוסס מרחוק השלט מעל שער הכניסה למחנה: "ארבייט מאכט פריי" (העבודה משחררת) על יד השער קיבלו אותנו הס.ס. ספרו אם לא חסר מישהו באיזו פלוגה; בדקו חשודים מכף רגל עד ראש, אם לא הביאו משהו ממקומות העבודה, הפעילו את האלות גם ללא כל סיבה. מסוכנת הייתה כל פגישה ישירה עם מבטם.

היו כאלה שהסתכנו והחביאו בתוך בגדיהם פרוסות לחם או תפוחי אדמה שקיבלו במקום העבודה משבויים אנגלים או צרפתים, שפגשו בבתי השימוש. מר היה גורלם של אלה, אם נתגלה הדבר בשעת החיפוש, או של אלה שעליהם הגיעה "מלדונג" (תלונה) ממנהל העבודה על התרשלותם בשעת העבודה. דמי קדימה במכות ובבעיטות קיבלו על המקום. ההמשך היה בצריף הרחצה באתר ההלקאות. שם נצטווה הקרבן להתפשט, וערום כביום הוולדו, היה עליו לשכב על ספסל מיוחד. שני אנשי קאפו בהשגחת איש ס.ס. נצטוו לצלוף בפרגול על השת החשוף — עשרים, שלושים, ארבעים, לפעמים עוד יותר, לפי פסק הדין של הס.ס. על המצליף אסור היה להתרשל, אחרת הגרמני הראה את מומחיותו בנחת זרועו. הצעקות פשטו בכל רחבת המחנה. לפעמים נקראו כל העצורים ל"אפל" (מיסדר) מיוחד להיות נוכחים בביצוע פסק דין פומבי, לעיני כל המחנה, למען יראו וייראו, כפי שנהגו בהוצאה למוות בתלייה, כשהתליין נבחר מבין העצירים.

הגענו למחנה רצוצים ומלוכלכים והתחיל מרוץ עם הזמן לפני האפשרות של רגעי מנוחה. הכל בריצה: אל צריפי הרחצה למצוא ברז פנוי; לתור למרק, לתור לקבלת מנת המזון היומית. רבים נדחקו לתור לקבלת "רפטה" (מנה נוספת). לפעמים נשארו עוד מנות אחרי החלוקה ומאושר היה זה שזכה לאחת מהן. אבל זה היה מזלם רק של בעלי הזרוע, המיוחסים וקרוביהם. רבים לא החזיקו מעמד ובלעו עוד בערב את מנת הלחם והממרח שקיבלו ליום המחרת. אלה צמו יממה עד לחלוקה הבאה.

בשעה תשע נשמעה שריקה ואחרי עשר דקות על כולם היה להמצא על המשכבים. אבל גם שם המנוחה לא הייתה רצופה. כמעט כל אחד רץ ארבע,

חמש פעמים בלילה לבית השימוש. מפעם לפעם הובהלנו באמצע הלילה ל"נאכט אפל" (מיסדר לילה), עינוי סאדיסטי שנמשך כשעתיים, רצוף התעללויות ומכות ללא כל סיבה.

ל"יודן עלטסטע" (זקן היהודים) במחנה בלכהמר מונה עציר מהעיר סוסנובייץ בשם דמרר. תפקידו היה כמקשר ואחראי לסדר הפנימי. את תפקידו מילא במרץ מתוך תחושת עליונות וכוח כלפי העצירים האחרים. לא אחת זיכה בסטירות לוהטות על איזושהי סטיה מהתקנון הפנימי. הוא בחר לעזרתו אנשי קאפו, בעלי זרוע, שהצטיינו עוד יותר ממנו בשימוש האלה ומכות יד. הם גם עמדו בראש קבוצות העבודה לצד הגרמנים. לא מעט פחדנו מנחת זרועם. אחד מהם, ראובן פיינר, היה זכור לשימצה עוד ממחנה קלובוצק.

ידיעות מן העולם החיצוני כמעט ולא הגיעו אלינו. אלה שהיו משרתים בצריפים של הגרמנים, יכלו לפעמים לקלוט חדשות מן הרדיו. הן הועברו מפה לפה בשעת המסדרים. נוסף לזה פרחו מעבדות של שמועות, שתוכנן לרוב היה מעודד. רבים נטו להאמין בהן, אף שלא התאמתו.

תקופת בלכהמר בקייץ 1942 הייתה קשה ביותר מבחינת עבודות הפרך ותנאי הרעב במחנה. לרבים נדמה היה שלא יחזיקו מעמד זמן רב. כל יום חשבו שהוא האחרון. רק אחת לשבועיים היה יום ראשון אחד שבו לא יצאנו לעבודה. אבל אז הוטרדנו במסדרים, בניקוי יסודי של הצריפים ובכביסת בגדים.

מקרה בלתי צפוי הביא לזמן מה הצלה פורתא: אחרי יותר מחדשיים מאז הגענו, פרצה מגפת אדמת. בגלל הפחד שהמחלה לא תתפשט גם אצלם, הטילו הגרמנים הסגר מוחלט על המחנה שלנו. למרות הסכנה שבמגפה, והיו הרבה קרבנות בתוכנו, נשמנו לרווחה בגלל הפסקת העבודות. הגרמנים בכלל לא הגיעו אלינו ואף הגדילו את מנות המזון. אבל היינו מודעים לסכנה אחרת, שכמעט הייתה ודאית, כשהמגפה לא פסקה מהר, והיא שישלחו אותנו בטרנספורט לאושביץ, כפי שנהגו במקרים כאלה, ופרוש הדבר — למשרפות. עברו שבוע, שבועיים, משלחת רופאים הגיעה לבדוק את ממדי המגפה, והחולים נשלחו, כאילו לבית חולים, אבל ידענו לאן הגיעו.

שלושה שבועות הוחזקנו בבטלה. אלה שהמחלה לא פגעה בהם ורבים גם הצליחו להסוות אותה, התאוששו והחליפו כוח. מה הייתה סיבת עיכוב הפינוי ומה היה המניע שלא לחסל את המחנה, לא היה ידוע לנו. שמועה פשטה,

שמנהל המחנה ואנשיו המליצו לא לחסל את המחנה בגלל כוח עבודה טוב שבו בשביל המפעל בבלכהמר ועשו זאת מתוך פחד, שאם המחנה יחוסל יישלחו לחזית.

ובכן, שלושה שבועות לא באנו במגע עם הגרמנים. ישנו כמה שרצינו. הסתובבנו ליד הצריפים, עסקנו בניקויים ובסידורים, מה שלא לקח לנו הרבה זמן. אפשר היה להציץ לאיזה ספר, שלמרבית הפלא היה נמצא אצל בודדים. אחד אפילו הרבה לנגן בכינור שהביא איתו למחנה ולא נלקח ממנו.

הדתיים ערכו כל יום תפילה בציבור ואני החלטתי לעסוק בכתיבה. חברתי פואמה באידיש בשם: "א טאג אין בלכהמר" (יום בבלכהמר), בה תארתי את חיינו במחנה. כל יום בבוקר, בזמן שאחרים עסקו בתפילה, התיישבתי ליד השולחן וחברתי בתים אחדים בחרוזים במשך כעשרים יום. יעקוב סיפק לי נייר לטיוטות, לרוב זה היה נייר משקי מלט, העתיק באותיות זעירות בכתב ידו הברור לתוך פנקס קטנטן שהביא איתו עוד מהבית. הוא אף הכין בעצמו דיו לכתיבה.

חלו אז ימי ראש השנה. נתבקשתי בחג לקרוא את הפואמה בפני החברים מהצריף שלי. על קריאתה חזרתי פעמים אחדות בהענות לבקשות עצירים מצריפים אחרים. אף זיכה אותי בנוכחותו סגן ראש היהודים. הקפדתי לפסוח על בתים מסויימים, שבהם נגעתי בתאור שלילי של אנשי הקאפו. (את הפנקסון עם שירים נוספים מסרתי אחרי שנה לפולני, שעבד יחד איתי לשמירה. אחרי המלחמה קיבלתי אותו בחזרה והופיע בדפוס בישראל).

אחרי שלושה שבועות הוסר ההסגר ועצירי כל המחנה הובהלו למסדר. מאד אז חרדנו לקראת הבאות. אימת אושביץ ריחפה מעלינו, אף על פי שהמגפה כבר פסקה.

הרופא הידוע לשמצה, מנגלה, הופיע לסלקציה. תנועת ידו לימין או לשמאל, קבעה את פסק דיננו. הודות להתאוששות ולמנוחת שלושת השבועות, הרוב עוד נמצא כשר לעבודה. החלשים והחולניים נשלחו בטרנספורט... אני ויעקוב היינו בין אלה ששוב זכו בגורל.

מסיבה בלתי ידועה לנו הובאו למחנה בלכהמר אסירים אחרים, יהודים מהולנד, צרפת ובלגיה, ואנחנו הועברנו למחנות ריכוז אחרים, רחוקים יותר בגרמניה. רק זקן היהודים נשאר במקום.

לפני שנשלחנו נערכה רשימה של בעלי מקצוע על ידי מנהל המחנה. יעקוב היה מהנדס חשמל ונרשם לקבוצת חשמלאים. הוא צפה את העתיד

ובכדי שלא יפרידו בינינו החליט על צער נועז: הוא הוסיף גם את שמי לרשימה הזאת, אף שלא היה לי מושג במקצוע הזה. עם כל הסכנה של הודעה כוזבת, הסכמתי לזה, כי ידעתי שבלעדי יעקוב בין כך ובין כך לא אחזיק מעמד. בינתיים לא הייתה תוצאה מעשית לרשימה הזאת ושנינו נשלחנו למחנה ויזו.

9. במחנה ויזו — אוקטובר 42 עד מאי 43

ויזו היה כפר בנידרשלזיין, כשבעה ק"מ מעיר המחוז בונצלו. הגענו לשם בקרונות משא ברכבת. בקרבת הכפר הוקמו בתי חרושת שונים ובהקמתם עסקו עובדי כפיה. המחנה הוקם עבורנו במרחק כשני ק"מ מן המפעלים שבהם הועסקנו. במרחב נראו שדות ויערות לכל מלוא העין.

הגענו לשם בסתיו בעונת אסיף תפוחי האדמה. חלק מאיתנו גוייס בשבועות הראשונים לעבודת האסיף. המשטר היה פחות חמור מאשר בבלכהמר. העזנו להסתיר תפוחי אדמה בתוך מכנס ולהגניב אותם לצריפים. רבים נתפשו והעונש היה נסבל, כך שהמשכנו להעז ולהסתכן. בתחבולות שונות הצלחנו לצלות את תפוחי האדמה, או לבשל אותם במחנה ובמשך זמן קצר אכלנו כמעט לשובע. פלוגת עובדי תפוחי האדמה נחשבה כמיוחסת ורק לזמן קצר יעקוב ואני השתייכנו אליה. אגרנו מלאי מסויים והסתרנו אותו, כמו אחרים, מתחת למזרון. לרוב נתגלה בחפושים שנערכו ואז הוחרם ובעלי המיטות ספגו מכות.

תקופת השובע לא נמשכה זמן רב. בא החורף וכולנו הועברנו לעבודות מפרכות בחפירת תעלות, שאיבת מים, הנחת צינורות ועוד. העבודה הייתה פחות מציקה מאשר בבלכהמר, אבל הציקו מאד הגשמים והקור. היינו לבושים בגדים קלים, שחולקו לנו, לפי ההשערה, מן הבגדים של האנשים שחוסלו במחנות המוות. פעם בחודש הוליכו אותנו למקלחת חמה בבונצלו, מרחק כשבעה ק"מ.

מהעולם החיצוני היינו לגמרי מנותקים. קשרי דואר היו אסורים, לעומת המחנה הראשון, שבו מותר היה לכתוב גלויה אחת בחודש. שם גם קיבלו אחדים אי פעם חבילת מזון ודברי לבוש. על פי ידיעות שהוגנבו ידענו, שמבצע החיסול לא הופסק ושבין הקרבנות החדשים היו גם יהודי קלובוצק וצנסטוחוב. כמעט לא הייתה תקווה שמישהו מקרובינו שנשארו שם עודם בחיים.

יעקוב היה יכול לנצל את כשרונו המופלא לבצע כל עבודת יד: תיקן שעונים, תיקן בגדים ונעליים, עשה סירים משיירי פח שמצא במקום העבודה, מה שהיה מבוקש ביותר בכדי לבשל תפוחי אדמה ומרק, ועוד. בתמורה קיבל קצת מזון ואפילו סכום כסף קטן מאלה שהצליחו להביא כסף או דברי ערך מן הבית וקיימו מסחר חליפין.

באמצע החורף הפרידו בין יעקוב וביני בעבודה, כאשר שלטונות המחנה התחילו להעסיק אחדים במקצועם. יעקוב התחיל לעבד בתור חשמלאי. התרגלתי כבר לעבודה שחורה, אך הרגשתי באי נוכחותו. עבודתו הייתה יותר קלה ובתוך בניינים. שמחתי שנשארנו יחד באותו צריף ובאותה מיטה.

לרוב בימי ראשון לא יצאנו לעבודה ואפשר היה להפגש ולשוחח עם אנשים שונים. הכנר מבלכהמר הופיע לפעמים בכינורו. אחדים קראו מפרי עטם. גם אני קראתי משיריי וביותר את הפואמה "יום אחד בבלכהמר". זכיתי גם להכנסה מסויימת עבור העתקים שהזמינו אי אלה "גבירים". מאחד קיבלתי עשרים וחמישה תפוחי אדמה, מאחר — שתי מנות מרק. נייר לכתיבה הם סיפקו.

גם בויזו ידענו מעט מאד על המתרחש בעולם. נזונונו משמועות שונות והן לא היו מעודדות. הרגשת השכול הגבירה את היאוש. ידענו שגם תורנו יגיע להשמדה, ואולי נהיה האחרונים אם נחזיק מעמד בעבודה. ושוב היו כאלה שציפו לניסים ובמיוחד האדוקים, שגם כאלה היו בינינו. אחד מהם חישב את הקץ וטען שאנחנו חיים בימות המשיח, והסבל והיסורים הרבים הם חבלי הלידה שלהם. במיוחד היו מלאי ציפיות כאשר התקרב איזה חג, שהיה קשור בניסים מהעבר, כמו חנוכה, פורים ופסח. השיחות לרוב נסבו על העבר, שהיה עכשיו בעינינו מפואר, על סוגי האוכל שהאימהות או הנשים שלנו הכינו, ועל המשפחה, הילדים, ההורים, האחים והאחיות.

מצב הבריאות שלנו, שלי ושל יעקוב היה תקין. פעם התעלפתי והייתי שעות אחדות בלי הכרה. עזרה רפואית לא הייתה. פחדתי שלא יקחו אותי לחדר החולים שמשם לרוב לא הייתה חזרה. יעקוב טיפל בי במשך הלילה, כמה שיכל, ובכדי להסוות את מצבי יצאתי למחרת לעבודה. ושוב נס בשרשרת הניסים שלי.

היו מיוחסים גם במחנה, ויחסם לאחרים היה של התנשאות ולעיתים די קרובות גם ברוטלי. היו אלה ראשי קבוצות העבודה ועוד יותר הטבח עם עוזריו. אם הטבח נטה חסד למישהו, הוסיף לו תרווד מרק בשעת חלוקת

ארוחת הצהריים או העניק לו "רפטה" — מנה נוספת, כך שהמיוחסים ובעלי בריתם היו תמיד שבעים, לרוב על חשבון חבריהם מן השורה. אנחנו שנינו לא מצאנו דרך אליהם והיינו בין היותר רעבים. פעם אחת, כשהגיע תורי לקבל את ארוחת הצהריים וקערתי הייתה רחוקה מלהיות מלאה, פניתי לטבח בבקשה שיוסיף לי קצת מרק והשתהיתי לרגע קט. כתשובה קיבלתי סטירת לחי לוהטת כך שהמרק שהיה בקערה נשפך כמעט כולו. הרגשתי עלבון צורב ונקמתי היחידה היתה חיבור שיר בשם "הסטירה", אותו קראתי בחוגי, אבל נזהרתי שהדו לא יגיע לטבח. תגובתו הייתה עלולה להיות פגיעה והרת אסון.

כשם שבתוך מחנה המעונים נמצאו טפוסים שליליים, גסים ולעיתים אכזריים, למרות תנאי ההשמדה הטוטאלית שהייתה צפויה גם להם, כך גם נתקלנו בקרני אור נדירות ובודדות, מבין "עם האדונים", המענים. בוויזו היה זה ה"קלפקטור" (שרת), גרמני קשיש שהועסק בתור שרת לס.ס. ולאנשי צבא. כאשר ראה קבוצת יהודים בעבודת פרך, ניצל כל אפשרות להתקרב אליהם לשניות אחדות ולהשמיע תוך כדי הליכה דברי עידוד ונחמה כעין "דעו, מפלת היטלר הולכת ומתקרבת, אתם תצאו מהר מכאן ותנקמו במתעללים בכם". תוך כדי דיבור, שלף מכיסו פרוסות לחם ומזון אחר, התבונן כה וכה, זרק לעובדים ונעלם. גם לי זרק פעם חבילה קטנה עם דברי מזון. פחדנו שלא יתפש בקלקלתו. אכן מאד הסתכן ובמשך שבועות רבים המשיך בשליחותו.

במאי 43 הובהלנו, יעקוב, אני ועוד שלושה צעירים, למשרד המחנה. שם הודיעו לנו שאנחנו נשלח ביום הבא בחזרה למחנה בלכהמר לפי דרישה משם. כזכור, לפני שעזבנו את בלכהמר נדרש כל אחד להצהיר על מקצועו לפני המלחמה. הודות לזה שיעקוב מסר אז גם את שמי ושנינו נרשמנו כחשמלאים, לא הופרדנו עכשיו. חרדתי הייתה גדולה על הצפוי לי באם יודע שהצהרתי הייתה כוזבת. הפקדתי את עצמי בידי הגורל, באין ברירה. נפרדנו ממחנה ויזו אחרי שהיה של כשמונה חדשים. היו כאלה שקינאו בנו בגלל העבודה היותר קלה שהייתה צפויה לנו כאנשי מקצוע. אנו פחדנו מפני חדש, שאי אפשר היה לדעת מה הוא טומן בקירבו. הובלנו לתחנת הרכבת ובליווי שני חיילים הוסענו בקרון נוסעים לבלכהמר.

10. בלכהמר 2־מאי 1943 עד ינואר 1945

לאחר שמונה חדשים לא הכרנו את המחנה שעזבנו. אכן הועבר למקום אחר, לא רחוק מן הקודם, גם היה מוקף יערות וקצת יותר קרוב למפעלי העבודה. הפרצופים שקיבלו אותנו על יד השער הטילו עלינו אימה וחרדה לקראת הבאות. אנשי ס.ס. עם פרגולים בידם מוכנים לשימוש, שאלו את משמר הליווי אם אנו החשמלאים. בפניה אלינו הזהירו אותנו, שמר יהיה גורלנו אם נתרשל בעבודה, או אם לא נדע לבצע אותה כבעלי מקצוע כפי שהצהרנו. בשבילי לא היתה כבר דרך חזרה והייתי מוכן לכל.

הייתה כבר שעת בין הערביים והעצירים חזרו בקבוצות מהעבודה. זקן היהודים, דמרר, שהמשיך בתפקידו, קיבל פקודה להכניס אותנו לצריף של בעלי מקצוע. כולם היו זרים לנו והאווירה לא הייתה נוחה.

הרכב המחנה היה שונה. רוב העצירים היו יהודים מהולנד ומצרפת, שמשפחותיהם נשלחו לחיסול באושויץ, וכן גם אחרוני המפונים מערי פולין, רובם מסוסנוביץ ומבנדין. שפה משותפת לכולם לא הייתה, כי רוב היהודים ממערב אירופה לא דיברו אידיש. היו ביניהם הרבה מעשירי היהודים לשעבר: יהלומנים, מהנדסים, עורכי דין, מדענים בעלי שם עולמי, אנשי עסקים ואחרים בעלי השכלה גבוהה. רבים מהם היו כבר דור שני, רחוקים מיהדות, מתבוללים קיצוניים והנפילה לשפלות קיצונית בגלל יהדותם הקשתה עליהם יותר להסתגל לחיי סחי והשפלה, מאשר על יהודי פולין, שרובם חיו בעוני ודיכוי עוד לפני שהחיה הנאצית נעצה בהם את ציפורניה.

הדמויות הבולטות ביניהם שבמשך הזמן התקרבתי אליהם ונשארו חרותים בזכרוני, היו: ד"ר וינשטין, מדען חימאי שהתפרסם בצרפת מהמצאות ותגליות רבות; ד"ר גולדשטין, משפטן מפורסם בפריז, שאיתו יעקוב ואני התידדנו במשך הזמן וניהלנו שיחות ארוכות. (אישתו היתה נוצריה בעלת אזרחות שוויצרית, הורשתה לצאת לשם עם שני ילדיה); איש אציל רוח היה פרופסור רוזובסקי מקייב, הסטוריון בגיל שישים, אהבנו לשמוע את נתוחיו המדיניים באידיש עסיסית, ועוד.

למחרת נשלחנו לעבודה. הסדרים כמעט לא נשתנו: שריקת השכמה

בארבע, בארבע וחצי הבהלה למסדר; עמידה לספירה — שעה וחצי; בשש יציאה לעבודה בליווי משמר של חיילים מזויינים. הליכה כשעה, דרך יערות.

לכל קבוצת עבודה צורף קאפו יהודי. אנחנו, החמישה מוויזו, צורפנו לקבוצת החשמלאים. נשלחנו למפעל ושם עמדנו להיות משובצים במקומות עבודה. היום הראשון עמד גם לקבוע את גורלי. מה שעלול היה להציל אותי הייתה הצמדתי לעבודה יחד עם יעקוב.

המהנדס הגרמני שקיבל אותנו הציג שאלות בכדי לעמוד על מידת התמצאותנו במקצוע. הוא היה בלבוש אזרחי ודיבורו היה אדיב. אף פעם לא נתקלנו במחנות ביחס כזה מצד גרמני. הוא היה ממונה מטעם "טלפונקן" בברלין להתקנת רשת רמקולים בכל בנייני המפעל ולהפעלתם התקינה. יעקוב הרשים אותו בהתמצאותו המיידית בתרשימים ובתוכניות שהציג לפניו. כאשר הציג שאלות לי, היה יכול להכיר מיד מתוך גימגומי שאיני מבין דבר בעניין. יעקוב הציל את המצב בהסבירו שאני אחיו ואני משמש לו תמיד בתור עוזר בעבודה. העזתי להוסיף שהשארותי עם אחי היא גורלית בשבילי. ניסיתי בזה לנגוע בנימה אנושית עם כל ההסתכנות שבדבר, ואכן הצלחתי. הוא הסכים לשבץ אותי בשלישיה שרצה להעסיק: יעקוב, אני וצעיר בן שש עשרה בשם הרצברג. כאשר נודע למהנדס שנוסף לגרמנית אני שולט גם באנגלית וצרפתית, העיר, שאדרש לו לעיתים בתור מתורגמן בינו ובין שבויים אנגל ם וצרפתים שהעסיק אצלו.

הסידור הזה היה בינתיים פסק דין של חיים בשבילי, ובחלומות הוורודים ביותר לא ראיתי מוצא יותר טוב. ראיתי בזה כעין אצבע ההשגחה, שהביאה אותי עד הנה. נוסף לזה שהייתי תחת חסותו של יעקוב, העבודה הצפויה לא הייתה קשה ומפרכת, בלי פיקוח עם פרגולים ותחת גג. ובאמת כך היה עבודתי לרוב הייתה להתקנת הצינורות. אפשר היה להשתמט ולנוח במחסן. גם אפשר היה לפעמים מתוך זהירות מרבית להכנס בשיחה עם שבוי אנגלי שנקרה בלי משמר. מהם נודע לנו חדשות מן החזיתות שהתחילו להיות מעודדות, במיוחד מהחזית הרוסית, לעיתים קרובות העניקו לנו בחשאי פרוסות לחם ומזון אחר מהחבילות שקיבלו דרך הצלב האדום.

יעקוב רכש את אימונו המלא של המהנדס, באשר השתכנע שאפשר לסמוך עליו בביצוע העבודות לפי ההוראות והתרשימים שנתן לו. גם שני טכנאים גרמנים, עוזרי המהנדס, גילו כלפינו יחס הוגן מאד. במרוצת הזמן נכנסו איתנו לשיחה בפינה חשאית, ואחד מהם, באום היה שמו, גילה לנו

שהיה חבר המפלגה הסוציאליסטית וממשיך בסתר ליבו להתנגד לנאצים.

היציאה לעבודה הייתה אז התפרקות בשבילנו. הימים הקשים ביותר בשבילנו היו ימי ראשון, כאשר לא הלכנו למפעל, אבל אלה לרוב לא היו ימי מנוחה (רק אחת לשלושה שבועות) ואז יצאנו עם שאר הצעירים לעבודות קשות, שהזכירו לנו את תנאי העבודה בשנה הקודמת.

בפנים המחנה המשיכו החיים להיות קשים מאד. הרעב הציק. מנות הלחם היומיות היו בממוצע 300 גרם. עם פרוסת מרגרינה, תוצר לוואי של פחם, וקערת מרק אחרי שחזרנו מהעבודה, שרק ברי מזל מצאו בו כמה תפוחי אדמה או פירור בשר. טעם המרק מעלים יבשים היה גועלי, ואפילו ברעב המציק קשה היה לאכלו.

היחס מצד הממונים היה משפיל ואכזרי. בעיטות ומכות ללא סיבה מיוחדת על כל צעד ושעל, ואם הייתה איזו סיבה של גניבת מזון, או הפרה אחרת כלשהי, העונש היה קיבוצי.

בין אנשי הגסטפו במחנה היה אחד שכינויו היה "טום איקס" בפי הצעירים. הוא היה סאדיסט אכזרי, שהפיל את אימתו על כל הצעירים. הוא גם ביצע את העונשים הקיבוציים, שהיוו לעיתים תכופות מחזה בלהות: נקראנו למסדר על מגרש בוצי ועליו נערכו תרגילי עונשין. נאלצנו להתפלש בבוץ, לקום ולשכב במהירות הפקודה תוך בעיטות ומכות ללא אבחנה. פי כמה מר היה גורלו של מי שפיגר בביצוע התרגילים. חזרנו לצריפים צולעים, פצועים וזבי דם, באפיסת כוחות מוחלטת. בקושי הכירו אלה את אלה, כשהפנים היו מרוחים בוץ וליכלוך.

גם בימי המנוחה המעטים, כאשר לא יצאנו לעבודה, הוטרדנו בעבודות שונות בפנים המחנה: ניקוי הצריפים והשטח סביבו, כביסת בגדים, והפתעות כהנה וכהנה. היו אז רק שעות מעטות של פנאי, שאותן נצלנו להפגש ולשוחח. היו קבוצות שנתחו את המצב על פי שמועות שונות שהגיעו לאזניהם במקום העבודה מפי שבויים אנגלים וצרפתים, מתוך הצצה במקרה לתוך עיתון גרמני, או מפי איזה גרמני שסטה מהקו הכללי. היו בינינו מעודדים ורואה שחורות קיצוניים. היו כאלה (האחים ראדזייבסקי) שהציעו פעולות מחתרתיות, היתוו תוכניות שונות לבריחה מן המחנה, ועוד.

התקיימו גם פעולות תרבותיות מחתרתיות: הרצאות מפי בעלי השכלה גבוהה על נושאים מדעיים; מושכים בעט קראו סיפורים או שירים שכתבו. פעמים רבות נתבקשתי לקרוא את הפואמה שלי: "יום בבלכהמר" וכן שירים

אחרים שכתבתי. ספרי קריאה לא היו בנמצא, ועם נקרה איזשהו ספר, היה יקר המציאות.

ידיעות על משפחותינו לא היו לנו. קלושים היו הסיכויים שמישהו עודנו בחיים לאור השמועות וההתרחשויות, שהיינו עדים להן בהיותנו עוד יחד, ומאז עברה כבר שנה ורבע.

יום אחד, בסוף יולי 1943, כאשר חזרנו מהעבודה, שמענו שקבוצה גדולה של צעירים חדשים הגיעה למחנה. ציפינו לשמוע חדשות. יעקוב ואני ועוד רבים אחרים התקרבנו לסביבת הריכוז שלהם על יד הגדר, מוקפים על ידי שומרים. צמרמורת אחזה בנו, כאשר נודע לנו שהצעירים הגיעו ממחנה זגורזה על יד קלובוצק. ובקלובוצק הרי נמצאו משפחותינו בשעת הפרידה! אולי מישהו נמצא ביניהם? המתח גבר משניה לשניה. מישהו מרחוק קרא בשמנו. היה זה קאפו מקבוצת העבודה שלנו, שהודיע לנו על קריאת השם: קומינקובסקי, אשר שמע מפי אחד הבאים. ואכן זאת הייתה מציאות. הקול היה קול חנה, אשתי, שבקע מן הצד השני של הגדר, והיא ששאלה את הנוכחים בצידנו, אם הם מכירים מישהו במחנה בשם זה. היא ידעה שהגעתי למחנה בלכהמר, אבל מאז כבר עברה יותר משנה.

ואכן נפגשנו והתראינו משני צידי הגדר, לא בחלום, כפי שחלמנו יותר משנה, אלא במציאות פלאית. הייתה עם חנה גם הבת שלנו, טושה, הייתה על ידם גם אחותי שרה עם בעלה שמואל, בנם יוסף ובתם פרידה. איזו פגישה נרגשת עם שמחה ויגון כבד מהולים ביחד! לפי הנוכחים ידעתי, מי הם הנעדרים מבין אלה שהיו בחיים כשנפרדנו: לא היה בן הארבע שלי, נחום; לא היו אבא ואמא שלי; לא הייתה אשתו של יעקוב, הניה, ולא בת הארבע שלו, דבורה.

הסיפור, הגם רק במילים בודדות, היה מזעזע. קשה היה לי להסתכל בפניו של יעקוב אחי. האלם שלו ביטא יותר מאלפי מילים. הוא נפגע ביותר משכול ומערירות. הכול חילקנו בינינו כאשר היינו יחד, אבל אי אפשר היה לחלק במה שנשאר לי. רק מבחינת העתיד, של חרב המתהפכת עוד על כולנו, היינו שווים. על סף הכיליון עמדו כל אלה שנשארו עוד בחיים.

הפגישה הראשונה הייתה קצרה. עוד שתי פגישות קצרות היו לנו ביומיים הקרובים אחרי העבודה. התברר, שהובאו לבלכהמר לשם סלקציה חדשה. קשישים, צעירים ביותר וחלשים, בלתי כשירים לעבודה קשה, שהיו ביניהם, עמדו להשלח וידענו שזה אושויץ. הנשארים עמדו לעבור למחנות ריכוז

אחרים בתוך גרמניה. טרגדיות מזעזעות התרחשו עם הפרדת הילדים מהוריהם. סכנה גדולה הייתה צפויה לטושה, הבת שלנו, שהייתה אז בגיל רק קצת מעל שתים עשרה. בשעת המסדר התייצבה מאחורי אמה ועמדה על אצבעותיה בכדי להראות יותר גבוהה; כשנשאלה על ידי עורך הסלקציה על גילה ענתה: "בת חמש עשרה". שניה של מבט עליה חרץ את גורלה לחיים, כאשר לא הוצאה מן השורות. מר היה גורלו של בן האחות, יוסף, בן השתים עשרה. לא עמדה לו הדרת פניו ומראהו המבוגר מעל גילו, ונצטווה לצאת מן השורות. ילד נפלא היה יוסף; כל המשפחה התפארה בו, ביופיו ובשיכלו; זוך וטוהר התמזגו בו עם התבגרותו המוקדמת. יהיה זה חילול העט לנסות ולתאר, מה שהרגישו האם והאב ברגע כזה בהקרע מהם ילדם התמים, וביודעם שהוא מובל למוות. האכזריות של חיות רעות בפרצופם של בני אדם עולה בהרבה על מה שברא השטן. "טרוף טורף יוסף".....

ההפרדה קרעה את הלבבות, ואולי בגלל זה, שהלבבות נקרעו, מסוגלים עוד היו השכולים להמשיך ולהאבק למען חיים. לא היה מי שינחם, ואולי הנחמה היחידה יכלה להיות התודעה שגורל כולנו במוקדם או במאוחר, אחד הוא...

למחרת אחרי הסקלקציה נשלחו הנשארים למחנות עבודה שונים בגרמניה. חנה וטושה היו בקבוצה אחת, שרה ופרידה בקבוצה אחרת, ושמואל בקבוצת גברים. רק נשים בודדות הושארו לעבודה במטבח בבלכהמר. היו אלה מקורביו של זקן היהודים, דמרר, ובהמלצתו.

הסתיימה חוויית הבלהות והפגישה הפלאית בבלכהמר. אפשרות של עוד פגישה הייתה צפוייה רק בדרך פלא נוסף, ובהרגשה כזאת נפרדנו פרידה עצובה.

חיי הסבל והיאוש חזרו למסלולם הקודם ונתלוו אליהם זכרונות חדשים מן הפגישה המופלאה, שנראתה לי כעין חלום בהקיץ. נודע לנו אחר כך, שחנה עם טושה הגיעו למחנה עבודה בלנגן־בילו בשלזיה התחתית. שם הועסקו במטוויות. במשך השנתיים הבאות קבלתי מהן ידיעות, פעמיים, באמצעות פולני, שפגשנו במקרה במקום העבודה. פעם אף קבלתי מכתב מחנה, ואפשר היה להסיק ממנו, שתנאי חייהן היו יחסית פחות קשים מאשר במחנות אחרים. פעם גם אני שלחתי מכתב עם קצת כסף באמצעות הפולני הנ"ל.

11. פרשת אדק רטמן

מניין היה לנו כסף במחנה? יעקוב ואני הגענו למחנה בלי פרוטה. מרקים אחדים שהיו בידינו נלקחו מאיתנו בבדיקה עת הגענו למחנה. הוזהרנו על איסור חמור להחזיק כסף. רבים ספגו הלקאות קשות כאשר התגלה אצלם כסף. אבל היו גם רבים שהסתכנו והצליחו להחביא דברי ערך מזהב או יהלומים בסוליות שבנעליהם, או תפורים בתוך בגדיהם ולא נתגלו בחפושים. אלה אף העיזו להתקשר במקומות העבודה עם שבויים אנגלים וצרפתים, או עם פועלים פולנים שלא היו כלואים במחנות והיה להם חופש תנועה, שאיתם החליפו דברי ערך במזון או בכסף. חלק מן המזון מכרו במחנה לעצירים אחרים ברווח, וכך נוצר גם במחנה פער בין בעלי אמצעים, שלא הסתפקו במנות המזון הקצובות, ובין אלה שחיו רק על מנות הקיצבה שקבלו, ואלה היו הרוב הגדול, שהתנוון יותר מהר. יעקוב הצליח להרויח לפעמים מעט כסף על ידי תיקון שעונים, שהיו עוד אצל מקצת האסירים. במקום העבודה הצליח להשיג שיירי חומרים, שמהם התקין כלי בישול חשמליים, או סירים למרק, שהיו מאד מבוקשים. יכולנו לרכוש מנת לחם נוספת מפעם לפעם במשך תקופה מסויימת, ורעבנו פחות. צעקות המולקים בצריף הרחצה על שנתפשו בעברות אלה, נשמעו כל יום.

באמצע הקייץ של שנת 1943 הגיע למחנה עלם אחד כבן שמונה עשרה מהעיר בנדין בשם אדק רטמן בשעת האקציות והחיסול בעירו התחבא אצל פולניה אחת, אבל נתפש ונשלח למחנה. הוא ידע פרטים שונים מן הקורות במשך שנה ויותר, אחרי חיסול כל היהודים בסביבה, בהיותנו כבר במחנה. מוצאו היה מבית מתקדם ועשיר לפני המלחמה. בתחילת המלחמה בשעת נדודים של הרבה משפחות מעיר לעיר, בדרך לרוסיה, איבד את הוריו וחזר לבנדין. (ההורים הצליחו להגיע לארץ ישראל דרך רוסיה). בגיטו התקרב אל רבי אחד, שהשפיע עליו מאד וניבא לו שישאר בחיים. העלם השחרחר ונעים הליכות הרשים אותי ואת יעקוב, ועל אף הפרש הגילים, התיידדנו איתו. הוא צורף לקבוצת החשמלאים ולרוב הלכנו לעבודה בשלישיה אחת. אפשר היה

לשוחח הרבה. הוא גילה לנו את מקור התקווה שלו. לעיתים קרובות היה לוחש תפילות. היו אלה פרקי תהילים כעין: "יענך אדוני ביום צרה", אדוני רועי לא אחסר", "מן המצר קראתי יה" ועוד. רטמן היה נוח להתיידדות ונוסף לקשרי הרעות איתי ו עם יעקוב, התיידד עם יהודי אחד, עציר מהולנד, בשם טורנהיים, סוחר יהלומים ואיש עתיר הון לשעבר. טורנהיים גילה לו שעלה בידו להסתיר דולרים ויהלומים שלא נתגלו בחפושים. הוא היה בפחד תמיד שלא יגנבו ממנו את הונו. הדולרים והיהלומים היו תפורים בבגדים ובנעליים. היו עצירים שעקבו אחריו, כנראה הריחו שיש לו מטמון. לילה אחד כשרצה לצאת לבית שימוש, לא מצא את נעליו. חיפושיו עלו בתוהו ואכן עשרות יהלומים שהיו בהן עברו לבעלים אחרים. הוא פחד להטיל חשד על מישהו והעדיף להשאר אלמוני. טורנהיים חיפש דרך איך להציל את הנשאר והתייעץ עם אדק. היה ברור שבאחד הימים יעלמו גם בגדיו ואיתם גם תכולתם. אדק יעץ לו להחביא חלק גדול ממה שנשאר לו במקומות העבודה מחוץ למחנה. אבל שניהם עבדו במקומות פתוחים, לא בתוך בניינים. יעקוב ואני עבדנו בתוך בניין ואדק רטמן הביע בפני טורנהיים את בטחונו, שלא ימצא במחנה יותר ישרים מאיתנו ויעץ לו למסור לנו את כספו או חלק ממנו לשמירה. לנו הייתה אפשרות למצוא מחבוא במקום עבודתנו במקומות סתר שונים, שבקרבתם נמצאנו תמיד. טורנהיים מסר לנו שני שטרות של אלף דולר כל אחד. בשבילנו הייתה זאת הסתכנות לא קטנה של אפשרות הסתבכות. דברים שונים היו עלולים לקרות במקרה שהיה מתגלה שמץ למישהו.

בראשונה טמנו את הכסף בארגז העבודה של יעקוב וכשחששנו שהמקום אינו בטוח ביותר, העברנו את המטמון לתוך תיבת קישור של חוטי רמקולים, שהסתעפו במעבר בתוך מרתף, שלרוב עבדנו בסביבתו. טורנהיים העדיף שמקום המחבוא ישמר בסוד, אפילו בפני אדק. לו קשה היה להגיע לשם בגלל המרחק ממקום עבודתו. מתוך אי־זהירות, או אולי בגלל שהייתי בדעה, שכדאי שעוד איש אמון ידע את המקום, רמזתי לאדק, כאשר נתקל פעם בסביבת המקום, על המרתף, שבו נמצאים הדולרים בתיבת קשר.

טורנהיים העניק לנו מזמן לזמן סכומי כסף קטנים, כך שמצבנו השתפר ויכולנו לרכוש תוספת מזון שאפשר היה להשיג במחתרת בתוך המחנה וגם מחוצה לו. אז גם העברנו לחנה כספים בהזדמנות הנ"ל. מפעם לפעם בדקנו את המחבוא ודיווחנו לטורנהיים. באותו המקום גם הסתרנו כמות של יהלומים זעירים, שמסר לנו ידיד אחר של טורנהיים, לייטנר מבנדין.

מעטים היו בעלי הרכוש, שיכלו להפיק תועלת ממנו. לרוב נתפשו ונענשו קשות בהלקאות על גופם הערום לעיני כל המחנה שנקרא למסדר מיוחד. לעיתים קרובות נקרא כל המחנה לחזות בהצגות זוועה של תליות. היו נסיונות בריחה, שכמעט תמיד נכשלו. היה אחד שהצליח ולא נתפש, אבל חזר אחרי זמן מה כי לא מצא מקום להסתתר ולהשיג את מחייתו. פולנים שבסביבה לא הסתכנו להסתיר עריקים. במקרה הנ"ל, על פי נס לא הוצא להורג, אבל בכל שאר המקרים, הנתפשים פסק דינם היה תליה לעיני כל המחנה. נחרתו בזכרון שלוש התליות בחלקת המסדרים. אחד מן הקרבנות הוציא את נשמתו בקריאת "שלום" ו"שמע ישראל". אצל אחד נתלש החבל לפני החנקו וחשבנו שיקבל חנינה. אבל הסאדיסט מן הס.ס. טום איקס רץ אליו בזעם, הצטייד בחבל יותר עבה, כיבד את הקרבן בבעיטה וביצע את המלאכה בעצמו. "תנקמו את דמי", שמענו את המילים האחרונות באידיש לפני שיצאה נשמתו.

הסיוט המזעזע ביותר בשבילנו היה זה, שגם את מלאכת התליה נצטוו להוציא לפועל אנשי הקאפו היהודים; מי שלא הצליח זכה למכות.

היאוש כרסם, אבל לא פסק יצר החיים. היו דיבורים על תיכנון מרד. אחד בשם רדזייבסקי הכניס אותנו בסוד הרעיון וההתייעצויות. תכניתו הייתה להשתלט על איש משמר, לחסלו ולנצל את נשקו לבצע פעולות נוספות. התוכנית לא הייתה ברת ביצוע, בעיקר גם בגלל חוסר חומר אנושי מתאים אחרי שנים של קהות החושים והתשה על ידי עינויים, עבודת פרך והרעבה. נוסף לזה לא היה לאן לברוח והיה חשש כמעט ודאי שהעצירים הנשארים ישלמו את המחיר בחייהם.

לפעמים עלה בידינו לגוון קצת את החיים על ידי פעולה תרבותית בימי ראשון הפנויים, לרוב אחת לשלושה שבועות. התכנסנו קבוצות מסויימות לאחד הצריפים לשיחות, להרצאות. היו כאלה שהעבירו חדשות ושמועות מעודדות שלקטו מפי שבויים וגם מפי גרמניים אנטי־נאציים במקומות העבודה. בין החדשות, היו הידיעות על מרד גטו ורשה ועל נצחונות הרוסים.

בראשית שנת 1944 סופח מחנה בלכהמר למחנה אושביץ הלא רחוק ממנו. המשטר הוחמר עוד יותר. זרועות כל העצירים קועקעו במספרים, שהיוו כעין תעודת הזהות של כל אחד. כל הבגדים הוחלפו ללבוש אחיד עם פסים כחולים, והשם הקודם "ארבייטס לאגר" (מחנה עבודה) הוחלף ל"קאצט לאגר" (מחנה ריכוז)

חידוש נוסף שהנהיגו, היה תזמורת שניגנה בשער ביציאה לעבודה ובחזרה.

פעמים אחדות הופיעו סולנים בקונצרטים, ביניהם היה צעיר, שהיה פעם כנר מפורסם בצרפת. עם כל זה שנראה בעינינו כעין לעג לרש, העינויים הסאדיסטיים לא רק שלא פחתו אלא עוד גברו.

בינתיים התחילו להתרחש מאורעות כמו בפנס קסם. בקייץ של אותה שנה החלו הפצצות על המפעל של בלכהמר. עשרות פעמים, ביום ובלילה נשמעו אזעקות ורעמי התפוצצויות. המפעלים להפקת נפט מפחם שימשו מטרה חשובה בשביל המפציצים האנגליים והאמרקאיים. פצצות נפלו גם לתוך המחנות. עשרות הרוגים היו במחנה שבויים אנגלי בקרבתנו. עשרות צעירים נהרגו בשעת העבודה בבתי החרושת או במקלטי שוחות פתוחות, שלשם הורשינו להכנס בשעת ההפצצות. במקרים אחדים נצלנו אני ויעקוב בדרך נס. פעם נפלה פצצה מטרים אחדים מן השוחה, שבה הסתתרנו ואחדים מאיתנו נהרגו. במקרה אחר לא הורשינו לעזוב את בית החרושת בשעת אזעקה. בעצת יעקוב עברו אחדים איתנו לקומה אחרת בתוך הבניין. שניות אחדות אחרי שעזבנו התפוצצה פצצה במקום הקודם ואלה שנשארו שם נהרגו.

מתוך השוחות הפתוחות התבוננו במפציצים שהגיעו בגלים של עשרות בבת אחת והריקו את מטעני המשחית שלהם. אטמנו את האוזניים ורעדנו מפחד. רעמי הפצצות, היריות הנגדיות והלהבות הזכירו את ספורי התופת באגדות. השפתיים מלמלו לחשים ותפילות מתוך מרשמי הסגולות של רטמן. נשמנו לרווחה כאשר שמענו צפירות ארגעה, לרוב רק לשעות אחדות. הרגשנו סיפוק כאשר ראינו את המפעלים נהרסים ועולים באש. ראינו את האלונקות הנישאות עם גרמנים הרוגים ופצועים לבתי החולים. על אף המקלטים הבלתי חדירים לפצצות שהוקמו בקרבת בתי החרושת, רבים היו החללים, בעיקר מבין החיילים בעמדות ההגנה וירי נגדי, או מבין אלה שלא הספיקו להגיע למקלטים. היהודים לא הורשו להכנס למקלטים האלה, חוץ מאלה שנמצאו שם לרגל עבודתם במקום.

הגרמנים הצליחו בשבועות הראשונים לשקם מַהר את ההריסות אחרי ההפצצות. אנחנו היינו הקרבנות במאמץ השיקום, אבל במשך הזמן, התפוקה ירדה פלאים.

ההפצצות עודדו אותנו ועוררו גם תקוות מסויימות. חדשות נוספות הגיעו על מפלות הגרמנים בחזית הרוסית, על התקרבות הצבא האדום לוורשה ועל פלישת בנות הברית לאירופה. הגיעו גם אי אלו ידיעות על מרד הפולנים

ופרטים נוספים על ההתקוממות גיטו ורשה עד ב־1943.

שוב היו בודדים שחשבו על בריחה ועל אפשרות הצלחה להגיע למקום מבטחים. על כוונתו לברוח גילה לי וליעקוב אדק רטמן. הוא התיידד במקום העבודה עם פולני אחד, גם כן חשמלאי, בשם פולצ׳ק שאותו הכיר גם יעקוב. תוכניתו הייתה לנצל את שעות המהומה בשעת ההפצצות, להחליף את בגדי האסיר שלו ולהגיע יחד עם הפולני לתחנת הרכבת, בה נסע פולצק כל יום אחרי העבודה הביתה, בקירבת בנדין. הבדיקות בכניסה לרכבת בימים האלה לא היו קפדניות ביותר. בעזרת הפולני, קיווה אדק להגיע לפולניה, שאצלה הסתתר לפני בואו למחנה. על עיתוי הבריחה לא גילה לנו. יום אחד כשחזרנו מהעבודה אחרי הפצצה קשה, התברר שאחד חסר. חקירה גילתה את זהותו של הנעדר ואכן זה היה רטמן. מקורביו פחדו שלא יענשו בגללו. לא הורשינו להכנס לצריפים וכל הלילה עמדנו במיסדר עם הלקאות ותרגילי עונשין עד הבוקר. נשמנו לרווחה כאשר הוצאנו לעבודה ללא תליות, כפי שהיה צפוי. יותר מיממה לא קיבלנו אוכל, עד למחרת בערב.

בשבילי ובשביל יעקוב היו לבריחה זו גם תוצאות אחרות. כזכור העביר לנו טורנהיים, בתיווכו של רטמן, אלפיים דולר להסתיר במקום העבודה, וכן מסר לנו לייטנר מספר יהלומים קטנים לשמירה. ימים אחדים אחרי הבריחה ביקש טורנהיים שנבדוק אם פקדונו נמצא במקומו. בדיקות כאלה ערכנו מזמן לזמן. באותו יום לא הייתה לנו אפשרות לגשת למחבוא, ובלי לחשוש למשהו הודענו לו בתום לב שהכול בסדר. רק למחרת נגשנו למקום במרתף ויעקוב פתח במכשירו את תיבת המחבוא. לתדהמתנו הגדולה לא היו שם לא היהלומים ולא הדולרים. אפשרות של גניבה הייתה בהחלט בלתי סבירה, היות ורק שנינו ידענו את מקום הסתר. אבל נזכרתי ברמז שנתתי לפני שבועות אחדים לרטמן, כאשר במקרה היה בסביבה. רק עכשיו גיליתי את זה ליעקוב. היה ברור כשמש, שידו של אדק היתה בתעלומה. שנינו היינו אובדי עצות. מצבנו היה קשה במיוחד אחרי שרק לפני יום הודענו לטורנהיים שכספו במקומו. לא היה ספק בדבר שחשד גניבת הפיקדון יפול עלינו. לא עיכבנו וגילינו את אשר קרה. כמובן לא האמינו לנו שיד רטמן הייתה בזה והאשימו אותנו בניצול הזדמנות טובה בכדי לחפות את המזימה. הבהרנו שלו היינו רוצים לקחת את הכסף היינו יכולים לנצל אפשרויות אחרי כל הפצצה, שהרסה אגפים רבים בבתי החרושת ולהגיד שמקום המחבוא נהרס ואיתו הכסף והילומים. הבטחנו לנקוט כל פעולה אפשרית. פנינו לפולצ׳ק ואמרנו,

שידוע לנו על עזרתו לרטמן בבריחה. הוא הכחיש, אבל הבטיח לנו להשיג את כתובתה של הפולניה ששמה מסר לנו פעם רטמן, ולמסור לו מכתב מאיתנו. כתבנו לו שאין לנו שום ספק בזה שהוא הוציא את המטמון, והזכרנו לו את הנסיבות, כאשר רמזתי לו את מקום המצאו. הזהרנו אותו שעלולות להיות תוצאות בלתי נעימות, במיוחד מצד רטמן. ואכן מהר הגיעה תשובתו. במכתבו התכחש, כאילו, לעלילה, אבל הוסיף שכנראה לא חיפשנו היטב, ויתכן שהמטמון התגלגל מן התיבה לתוך הצינור יותר עמוק. התשובה הייתה מוזרה ובלתי מתקבלת על הדעת, אולם ערכנו חיפוש חוזר. ההפתעה היתה גדולה כאשר מצאנו שטר אחד של אלף דולר. לא ידענו איך לנהוג. דעתי הייתה, שאם נגלה את הדבר ונהיה כעין מודים במקצת, החשד שידינו במעילה, יהיה גדול עוד יותר ומוטב להשאר בקביעה הקודמת. יעקוב לא הסכים לדעתי ואמר שרצונו להשאר שלם עם עצמו ולספר את האמת, אפילו שלא יאמינו לו. קיבלתי את הכרעתו, אבל הסתבכנו במצב קשה. טורנהיים נטה להאמין לנו וביקש עוד להשאיר את הכסף לאיזה זמן, אבל לייטנר איים עלינו ואף גילה את העניין לקאפו שהיה מכרו. הלה השתמש בנחת זרועו וסטר ליעקוב. בסופו של דבר התרצו. טורנהיים הבטיח לפצות את לייטנר. שיחק לנו המזל כאשר לפני שהוצאנו את הכסף נהרס הבניין בו היה המחבוא, ורק אחרי חיפושים מצאנו את התיבה צמודה לחלק של צינור, מתגלגלת בתוך ההריסות, ואז החזרנו את תכולתה ואף קיבלנו גמול של חמישים דולר. את פולצק יותר לא פגשנו והקשר עם אדק ניתק.

(את אדק פגשתי אחרי שש שנים, בסוף 1950, כשעליתי ארצה. הוא בא מאוסטרליה לבקר את הוריו שגרו על יד נהריה. אני עבדתי שם בתור מורה ובמיקרה נתקלתי בו. הפגישה הייתה נרגשת, כאשר העלינו את זכרונות העבר ואת נס ההצלה של שנינו מתוך בודדים אחרים ששרדו מהאלפים בבלכהמר. הזכרתי את פרשת הדולרים, אבל לא היה לו אומץ הרוח להודות על חלקו בדבר, כנראה חשש מפני תביעה מצידי. גם את פולצק ראיתי אחרי המלחמה. זכרתי את כתובתו ונסעתי לבקר אותו כשחזרתי מהמחנות. אצלו הפקדתי את פנקס השירים, שכתבתי במחנות והוא הבטיח להעביר אותם אחרי המלחמה לקרובי בארץ ישראל. סיכויי להשאר בחיים היו אז אפסיים. שמחתי למצוא את פקדוני אצלו, הפנקס ותמונות אחדות של משפחתי. הוא התחשב במצבי ולא דרש שום פיצוי. גם הוא הסתיר את האמת אודות הדולרים)

ארבעת החודשים האחרונים של שנת 1944 עברו בסימן יאוש גובר בצד

תקוות קלושות. ההפצצות נמשכו ללא הרף. על אף הנזקים הכבדים שנגרמו למפעלים, גייסו הגרמנים כל כוח עבודה לשקמם חלקית. אותנו רתמו לפינוי ההריסות והאריכו עוד את שעות העבודה. היחס האכזרי כלפינו לא פחת על אף הסוף המר שלהם שהתקרב בצעדי ענק. ידענו שמכונות המוות באושביץ המשיכו לפעול, והיה ברור שיחסלו אותנו, אם לא תהיה תעסוקה בשבילנו. את מנות המזון הקטינו עוד יותר, והמפנה שקיווינו לו לא בא.

בינתיים הרוסים התקרבו. שמענו על נפילת ורשה, על חדירת צבאות הברית לתוך גרמניה, אבל במידה שהתקרבנו לשיחרור היינו גם יותר קרובים למוות. הגיעו שמועות על פינוי מחנות קרובים אלינו והעברתם למרכז גרמניה.

ב־19 לינואר 54 הגיע גם תורנו. עוד ב־15 לחודש לא הוצאנו לעבודה. הרגשנו שמתקרבת תקופה של תוהו ובוהו. אחדים העלו את הדעה שאנשי הס.ס. יברחו וישאירו אותנו. אבל זה לא קרה. הם התאכזרו עוד יותר כלפינו. כל תנועה חשודה הייתה מלווה ביריות וגוויות אנשים שנורו למוות היו מוטלות על כל צעד ושעל. למחנה הגיעו אלפי מפונים מאושביץ וממחנות אחרים בדרכם מערבה.

בשמונה עשר לחודש הודיעו לנו שלמחרת יפונה המחנה שלנו. עשרות שניסו לברוח ליער הקרוב או להסתתר נורו למוות. כמאה הצליחו להמלט לתוך היער, רבים החליטו להסתכן ולא להצטרף למפונים, כי ידעו שזה יהיה מצעד מוות. גם אני ויעקוב היינו בדעה הזאת, אבל כאשר בבוקר השכם נתנה הפקודה לזוז הצטרפנו לאלפים שיצאו. התייצבנו לתור עם כיכר לחם ושמיכה, שכל אחד קיבל לדרך, וזזנו.

כפי ששמענו אחר כך הס.ס. ערך טבח בנשארים, אבל עשרות שהתחבאו נצלו גם לאחר שהצריפים הועלו באש.

12 מצעד המוות מבלכהמר עד גרוס רוזן 10/1 עד 5/2 1945

קור עז דקר את גופות השלדים כאשר גורשנו מקורת הגג של המחנה בכיוון מערבה. בבוץ ובשלג, תחת רקיע קודר, שרכנו את דרכנו בטור של מאות מטרים, ערוכים בחמישיות, בליווי אנשי משמר עם רובים טעונים.

הפרגולים פעלו ללא הרף יחד עם הצעקות: "קדימה, קדימה"! צעדנו לקראת המוות. ידענו שאפילו הצבא הרוסי ישיג אותנו, לא ימצא אותנו בחיים. קצב הצעידה בשעות הראשונות היה כמעט של ריצה. מדי פעם מישהו מעד ונדרס על ידי ההולכים אחריו. אסור היה לעצור ולהגיש עזרה. מזמן לזמן נשמעה פליטת כדור, זאת הייתה ה"עזרה" שהגיש המשמר בעורף למפגרים ולנופלים. רבים אפילו לא זכו להמתת ה"חסד" הזאת והוציאו את נשמתם אחרי עינויים נוספים בלי לעורר תשומת לב כלשהי.

מאיין לקחו את הכוחות האלפים שהמשיכו בדרכם? כנראה לא תמיד פועלים חוקי הקיום לפי חוקי הטבע, שאת מקומם ממלאים כוחות עלטבעיים.

הלכנו כל היום וגם בחשכת הלילה ללא הפוגה. רק בסביבת חצות עצרנו על יד איזה כפר. נדחסנו לעליית גג של אסם גדול. אין לתאר את הסצינות הדנטיות שהתרחשו שם. בחיפוש אחרי פינה או שטח נוח להשתרע, דחפו ודרסו אלה את אלה. צעקות איומות של הפגועים והנחנקים עוד הגדילו את המהומה. אוכל לא קיבלנו. רק בני מזל הצליחו לפרוש את השמיכות שפרקו מעל גביהם ולהשתטח עליהן. אז התחילו לנגוס מכיכרות הלחם שקיבלו בצאתם לדרך. היו רבים שלא מצאו את לחמם. הכיכר היה קשור בחבל לכתפיים ובשעת ההליכה רבים סחבו מחבריהם את הלחם מבלי שהרגישו בזה. גם יעקוב נפל קרבן לסחיבת הלחם. נגסנו מן הלחם שלי שנשאר. היה ודאי שאם מנת חלקנו לא יהיה רצח, ניגווע מרעב ואפיסת כוחות. הצעקות מסביב לא הרשו להרדם אף לשעה קלה.

בבוקר השכם נשמעו צווחות הס.ס. לצאת מן הבניין ולהתייצב להמשך הצעדה. הם גם הזהירו שמי שישאר יירה במקום. היו כאלה שהעדיפו לא להמשיך. גם החלטתי הייתה לחכות לכדור הגואל. יעקוב ניחש את כוונתי, כיבד אותי בסטירה ומשכני החוצה לשורות. כאילו חזה שהפור לזכות בחיים מבין שלושת האחים וארבע האחיות נפל עלי.

חזרה התמונה של היום הקודם; הולכים ונופלים ומספר הממשיכים הולך וקטן. יותר מאשר הרעב הציק הצמא. לקקנו את האדמה הרטובה ובלענו פתיתי שלג שירד. מטען השמיכות על הכתפיים גרם לכאבים נוראים בגב ורבים השליכו אותן להקלת הכאבים.

ביום השלישי לצעידה נדמה היה שנזכה לנס ההצלה. יריות תותחים נשמעו ממרחק לא רב. הרוסים התקרבו. פשטה שמועה שלא נמשיך, ואפילו ערכו אותנו לכיוון חזרה לבלכהמר. השמחה לא נמשכה הרבה זמן. התליין הראשי

שיכנע כנראה את שאר אנשי המשמר, שמוטב להם להגיע לעבר השני של הנהר הקרוב, במרחק כעשרה קילומטר. היה צריך להגיע שם בריצה. לדאבון ליבנו נשמעה הפקודה המאכזבת לשינוי הכיוון. התמונות המקבריות עלו על הקודמות. תעלומת הכוחות חזרה על עצמה לגבי אלה שהצליחו לעבור את הדרך הזאת. רצנו בשלישיות, בזוגות, ללא סדר. היה מרוץ לא להשאר בעורף והקדימו אלה את אלה. רבים השתדלו להמצא בפנים השלישיה, בכדי להפגע פחות מן הרוחות ומן הקור.

אחרי שעברנו את גשר הנהר, שמענו התפוצצות עזה. כנראה שהגרמנים פוצצו את הגשר בפני הרוסים. רק אז הצעידה הואטה ובלילה אופשרה לנו לינה בבניין סגור. בפעם הראשונה אחרי הפינוי קיבלנו מרק חם, אבל לא שום מזון אחר.

ההמשך שוב התחיל למחרת השכם. לא ידענו לאן פנינו מועדות, לא ידענו מתי ההליכה תיפסק. עברנו דרך כפרים ועיירות וראינו מדי פעם לפעם מישהו מציץ דרך חלון. קרה גם שמישהו זרק פרוסת לחם בכיוון אלינו. בפעם הראשונה אחרי כשלוש שנים ראינו אנשים גרים בבתים משלהם.

במקום אחד ביצע יעקוב מעשה נועז ומסוכן: כאשר ראה שאנשי המשמר קצת יותר מרוחקים ואינם מתבוננים בנו, רץ במהירות בזק לתוך בית קרוב, חטף דברי אוכל שראה על השולחן, בלי התנגדות מצד הנוכחים שם, וחזר ביעף לשורות. לו היו רואים אותו מן המשמר היו יורים בו למוות, כפי שנהגו במקרים דומים.

הגענו לסביבת הרים גבוהים (הסודטים). היו בודדים שברחו מן השורות ולא ידוע אם מישהו מהם נשאר בחיים.

במקום אחד התרגשתי מאד בראותי תמרור עם ציון דרך: "לנגן־בילו 10 ק"מ. הן שם נמצאו במחנה חנה וטושה, אשתי ובתי! העודן בחיים? חסרו לי כנפיים לעוף אליהן. דרך אחרת לא הייתה.

היתכן שעוד המשכנו בדרך הזאת עוד כעשרה ימים? רוב הזכרונות מן הימים האלה טושטשו. כנראה היינו כה המומים, שלא היינו בהכרה מלאה. רק פרט אחד זכור לי עוד מאז: בדרכנו, כמעט כל הזמן היה צמוד אלינו ד"ר גולדשטיין מפריס, שמאד התידד איתנו במחנה. הוא היה בגיל מעל חמישים והלך בשארית כוחותיו. נבהלנו, כשראינו אותו במצב הזיה, מדבר אל עצמו ונפרד מאישתו ובנותיו. ידענו שהוא גוסס. לא עמדו לנו כוחותינו לסחוב אותו. במאמץ עליון הושיב אותו יעקוב ליד בית, שבקרבתו עברנו. שם ודאי הוציא את נשמתו.

אחרי שבעה עשר יום של הליכה (מרחק של כשלוש מאות ק"מ.) הגענו למחנה שהיה ידוע לשימצה: גרוס רוזן בנידרשלזיה. לפי השערתנו נשרו בדרך כארבעת אלפים מחמשת האלפים שיצאו מבלכהמר. גוויותיהם היו מפוזרות לכל אורך המסלול. בין האלף, בערך, ששרדו והגיעו לגרוס רוזן, היינו יעקוב ואני. בין מכירנו השרידים היו האחים רדזייבסקי, זייף ואחותו, (בין המפונים היו כמאה וחמישים נשים, שמהן רק בודדות נשרו בדרך), המהנדס גרינברג, קליינר, נלבקה, לייטנר וטורנהיים. פרופ. רוזובסקי ואלפים אחרים לא הגיעו לסוף המסלול הזה.

בגרוס רוזן שהינו שלושה ימים. אלפי מפונים אחרים נמצאו שם. נדחסנו לתוך צריפים רעועים, שבקושי היה שם מקום עמידה. היחס הסאדיסטי המשיך להיות כפי שהיה עד כה. שוב היינו בטוחים שמכאן אף אחד לא יצא חי. אף הילכו שמועות שעומדים לחסל את כולם במקום הזה. היה שם מגרש שהבוץ בו הגיע עד לברכיים. בבוץ הזה ערכו הסאדיסטים, נעולים במגפי גומי גבוהים, תרגילי ריצה עם כל קבוצה שאך הגיעה. ללא אבחנה הנחיתו עלינו מכות בפרגולי עור, ולרבים לא עמדו הכוחות להוציא את הרגליים מן הרפש ונשארו שם תקועים עד צאת נשמתם.

חלוקת מרק התקיימה פעם ביממה, בין השעות שתים עשרה עד שלוש בלילה. את הדוד עם המרק צריך היה לסחוב ממרחק של יותר מקילומטר. נמצאו מתנדבים לזה על ידי הבטחת מנה כפולה, אבל לרוב צריך היה להחליף אותם בדרך בגלל אפיסת כוחותיהם. החלוקה הייתה ללא סדר, ובתהו ובוהו, רבים לא זכו לקבל את מנתם היומית היחידה הזאת.

אחרי שלושה ימים הובהלנו בבוקר השכם למסדר. כל אחד קיבל כיכר לחם ושמיכה והובילו אותנו לתחנת הרכבת. לאן? אף אחד לא ידע. היו שוב חששות שמובילים אותנו לחיסול. אבל מדוע לא ביצעו את זה עד עכשיו? לא הבנו את הסיבה מדוע הם מטריחים את עצמם בהטרדת מאות אנשי משמר ללוות אותנו במסעות האלה. אחרי ההשמדה של מיליונים במחנות מוות, מי הפריע להם להמשיך את המבצע כלפי אלה האלפים ללא אפשרות, אפילו לנצל עוד אותם לכוח עבודה? השאלות האלה עוררו גם תקוות מסויימות.

הטעינו אותנו על קרונות משא פתוחים, מגודרים בחוטי תייל. על יד כל קרון היה תא בשביל המשמר. כשישים איש נדחסו לתוך כל קרון. הצפיפות הקטינה את הקור, אבל לא היה מקום להשתרע לשינה. קבוצות הסתדרו ביניהן, ששניים, שלושה ישתרעו על הריצפה לשעה, שעתיים ואחרים אז נשארו בעמידה וכך התחלפו לפי תור. עברנו דרך ערים רבות, לרוב הרוסות מהפצצות. עברנו גם דרך העיר דרזדן, שיופיה עורר התפעלות. (אחרי יומיים נהרסה כמעט כליל בהפצצת לילה אחד) להפצצת תופת זכינו גם אנחנו, כאשר הגענו לתחנת הרכבת של העיר וויימר. המטרה הייתה גם התחנה בה נמצאו עשרות קרונות טעונים אסירים היה זה בצהרי היום. השמיים היו בהירים, התבשמנו מקרני השמש החורפית. פתאום שמענו רעש מחריש אזניים. מהעיר שמענו צפירות אזעקה. אנשי המשמר נמלטו לתוך מקלטים קרובים. אנחנו לא הורשינו לרדת. התקרבו מטוסים. באור השמש הם הבריקו כעין מראה תעתועים. נשארנו כמעט אדישים, כי מה שהיו עלולים לגרום לנו היה רק להקדים קצת את המוות ולשים קץ ליסורי החיים.

אני ויעקוב אפילו ניסינו לספור את מלאכי החבלה המעופפים. עשרה, עשרים, ארבעים, שישים, מאות — עד לכאלף ספרנו. כנראה הכירו את תכולת הקרונות וזרקו את הפצצות בעיקר על בניינים סביבנו. התמלאנו התפעלות מן התמונה המרהיבה בעת נפילת הפצצות, כאילו אלפי סרטי כסף ניתלו בשמיים. קרון אחד נפגע ועשרות הרוגים ופצועים היו בו. גם יעקוב נפגע קל משביב מתכת. שום עזרה לא הוגשה. שפר חלקם של ההרוגים משל הפצועים. מה היה גורלם לא ידענו. את הקרון הפגוע הרחיקו ואחרי שעות מספר המשיך המסע בדרכו.

שלושה ימים אחרי שיצאנו מגרוס־רוזן הגיעה הרכבת למחנה בוכנוולד. בדרך גוועו שוב רבים "המטען" פורק והובלנו בכיוון המחנה, מרחק כמה קילומטרים. שעות רבות עמדנו ליד המחנה עם אלפים אחרים.

בוכנוולד היה מחנה מאסף של אסירים מפונים מן המחנות בפולין ובשלזיה. לייטנר וטורנהיים, הידידים שלנו מפרשת הכספים שהזכרתי, נמצאו

בקרבתנו. מי חשב עכשיו על כסף, ומה היה ערכו? טורנהיים התוודה בפנינו, שהצליח להסתיר עוד אלפיים דולר בארבעה שטרות וכמות מוסיימת של יהלומים קטנטנים. הוא גילה לנו את סודו, כאשר נודע שבכניסה לתוך המחנה פושטים את בגדיו של כל אחד ועל הערומים עורכים בדיקה קפדנית. את הבגדים מחליפים באחרים שעברו חיטוי. הוא התייעץ מה לעשות. לבסוף החליט למסור לכל אחד מארבעתנו שטר של חמש מאות דולר עם יהלומים אחדים, והסתפק בהבטחה, שמי שיצליח להעלים משהו בשעת החיפוש, כולם יהיו שותפים לזה, אם תהיה אפשרות כזאת.

הגיע תורנו להכנס לבניין החיטוי והמקלחת. בחדר סמוך נצטווינו להתפשט ולמסור את הבגדים. נדרשנו למסור כל דבר שנשאר. ערומים כביום הוולדנו עמדנו לבדיקה יסודית. האנשים פחדו ומסרו הכול מרצונם. שמנו לב לערמה גבוהה של כספים ודברי ערך בצד החדר. אלה שבגופם נמצא משהו מוסתר, נתכבדו בבעיטה ומכת לחי. אכן עונש די קל. ארבעתנו העזנו לא למסור דבר לפני הבדיקה. אצל שלושה מאיתנו נתגלה המטמון וזכו לעונשים. גם אני כמוהם, שמתי את שטר הכסף עם היהלומים בפה, בין השיניים והלסת. אחרי שבדקו את כל גופי, נצטוויתי לפתוח את הפה. מלאך הפלאים והניסים התערב, הבודק כאילו נתעוור ולא גילה דבר.

אף על פי שהמקרה היה מפליא, ההרגשה הייתה כעין לעג לגורל. לכסף לא הייתה משמעות בתנאים שלנו, ואף אחד לא השלה את עצמו שיחזיק מעמד עוד הרבה זמן. כמו זבובים נפלו אנשים סביבנו מאפיסת כוחות ומקור.

במשך השנים שהיינו כלואים במחנות, הסבל הקשה ביותר שהרגשנו בו היה הרעב. הרעב השכיח מאיתנו את היסורים הנפשיים. רק מחשבה אחת העסיקה אותנו תמיד: לחם. הגעגועים לעבר והדאגות לעתיד נדחקו מהכרתנו ונדחו לתת־ההכרה. משם התפרצו לפעמים לרגע קט. בדרך התופת מבלכהמר לגרוס־רוזן ההרגשה הייתה, שהצמא הוא מצוקה יותר קשה מן הרעב. בבוכנוולד ההערכה של שיא הסבל שלנו הייתה שוב אחרת: הקור נראה לנו האוייב האכזרי והקשה ביותר. השלדים הקפואים והרועדים שהתפלצו מעינויי הצינה היוו רק ביטוי קל לסבל.

אחרי שערכו עלינו את החיפושים הועברנו ערומים למקום חיטוי באותו הבניין. על רצפת בטון באולם עצום ובלתי מוסק עמדנו, קבוצה של מאות שלדים בתור למקלחת ולריסוס. כרגיל חיכו בתור שעה, שעתיים. מזל ביש שוב התאכזר לנו. מערכת המכונות התקלקלה ונשארנו עומדים ערומים במזג אוויר

חורפי, הרבה מעלות מתחת לאפס, יותר מימטה. פעם אחת הגישו לנו מרק שהתקרר עוד בדרך אלינו. איום היה הקור. הרגשנו כאילו גם הטמפרטורה של דמנו ירדה מתחת לאפס. השיניים הנוקשות עשו רושם של מקהלת שלדים במחול גוויות. לבסוף החליטו לקלח אותנו במיים קרים והועברנו לפרוזדור סמוך, לקבלת חבילת בגדים. הרגשנו הקלה ברגעים כאשר התעטפנו והתעודדנו במקצת, אבל מהר התאכזבנו, הבגדים־סמרטוטים שקיבלנו, כותונת, מיכנסיים, חולצה ונעלי עץ, הכול היה קרוע ובלוי, קטנים מהמידה ובקושי כיסו את גופנו.

הגיע הרגע הנכסף להכנס תחת קורת גג. כמה ציפינו במשך ימים ושבועות לרגע הזה! לשכב על משהו תחת גג, מתוחים, בין דלתות וחלונות, בתנאים של אפשרות שינה ומנוחה לכמה שעות רצופות. החלום התקרב להיות למציאות. הבניין שאליו התקרבנו, נראה לנו כעין ארמון אגדתי. היום אז הגיע לקיצו. יעקוב ואני הלכנו שלובים זה לזה. אם באורח פלא השאיר הגורל אותנו עד עתה בחיים, מזל ביש ליווה אותנו בדרך החיים האלה: היינו בין החמישים האחרונים מתוך מאות מובלים שהצריף־הארמון, צר היה מלהכיל אותנו. שוב נשארנו תחת כיפת הרקיע, לא, תחת כיפת עננים שחורים מטפטפים גשם ושלג בערבוביה. כל פגיעה בגוף הורגשה כמסמר הנתקע בבשר החי. כזכור, לא כיסו הבגדים שקיבלנו את כל גופנו.

הכותנות, כנראה מאלה שנפשטו מילדים ומנערים במחנות המוות, היו צרות, את החולצות אי אפשר היה לכפתר, המכנסיים היו קצרים והגיעו רק עד מתחת לברכיים, והנעליים, נעלי עץ היו, גדולות מהמידה.

שעות על שעות עמדנו אותו ערב, כל אחד עם קללת יום היוולדו בליבו. את שארית כוחותינו נצלנו לתנועות כלשהן, לחיכוחים זה עם זה, בכדי למנוע קפיאה סופית. הצמאים כל כך למוות, כאילו התנגדו לקבלו מתוך קפיאה. תודעה של איבוד לדעת היינו חסרים, ולא היו נסיונות כאלה.

קרוב לחצות שוב נקראנו להתייצב בחמישיות. היה זה סימן שנזוז מהמקום. קבוצה אחרת, שצורפה אלינו, בשרה לנו שנמצא צריף בשבילנו. השלדים התעוררו, לא חשבנו על חרות, הצלה, אף שרעמי התותחים של מכניעי הגרמנים הגיעו לאזנינו. גם לא על לחם. הערגה היחידה שמילאה את כל ישותנו, היתה קורת גג, חלום שאת הגשמתו הקרובה שוב פעם ראינו.

אכן הוכנסנו לתוך בניין. את הקירות יכול כל אחד היה להכיר אפילו בחשכת הלילה. אולם כשהיינו כבר בפנים, שוב הרגשנו טיפות גשם ופתיתי

שלג יורדים עלינו. חלקים מהגג היו הרוסים ופגועים מהפצצות.

היאוש גבר. פעם נוספת ראית לפניך את בלהות המוות, שאליו התחננת לגאלך מהחיים, מחוסר אונים או תודעה לבצע את זה בעצמך. צפירות אזעקה, שבדרך כלל עודדו אותנו ונסכו בנו זיק של תקווה, הפעם הגבנו עליהן באדישות מוחלטת. הרפלקטורים של המפציצים שהאירו את הבניין מפעם לפעם, גילו דמויות מעוררות זוועה. מה נורא היה מראיהן! השפתיים רעדו. למרות העייפות הנוראה, קשה היה אפילו לחשוב על שינה, כאשר הרצפה היתה מוצפה שלוליות בוץ.

גם ברגעים כאלה נמצאו בעלי רגש אינסטינקטיבי להגנה עצמית. אחד השמיע קריאה, כעין פקודה: "בחורים, לרקוד!" בל נאבד את שארית החום הפנימי שלנו, בל יקפא הדם בתוכינו!" כמה מוזרה הייתה הקריאה בעיני העומדים על סף הקרמטוריום, שבהם כל אחד היה בטוח, שבעוד יום, יומיים, שרידי עצמותיו יעלו בתמרות עשן. ובכל זאת כולם נענו לקריאה. המציע התנדב להיות ראשון בתור ולשאת את כובד גופו של הנשען על גבו מאחוריו. אחריהם, כל אחד אחז בבטנו של קודמו וכאשר כולם היו חבוקים זה לזה, כל הטור זז. צעד אחר צעד, שעל אחר שעל, בקצב דפיקות הלב ונשימת הראות, קדימה, מסביב, וחוזר חלילה, פסעו כמאה שלדים. לאט, לאט העיניים נסגרו וצעדו רדומים. מחול מתים של גוויות ישֵׁנות. רק מעטים הרגישו את טיפות הגשם והשלג, שירידתן התחדשה מפעם לפעם. שינה חזקה תקפה אחדים, בהשמיעם נחירות כעין מוסיקה למחול.

בין רגע קרה הדבר. הצריף התמלא פתאום צעקות שבר נוראות. הצעקות עלו מתוך איזה חלל. הרצפה הייתה מעל מרתף. הקרשים, רקובים בחלקם, לא החזיקו מעמד מעומס תנועות הצועדים. הרצפה נפרצה וכעשרה צועדים התגלגלו לתוך המרתף. ערמת גופות ועצמות, אחד על השני, מילאה את החלל. אחדים מן הנלחצים נדמו חיש מהר ונפדו, סוף סוף, מיסורי החיים. אנחות וצעקות איומות השמיעו אלה שאבריהם התרסקו. כשחולצו הפצועים, התערב דמם עם שלוליות הבוץ. איש לא היה יכול להגיש להם עזרה. כך הסתיים באותו ליל בלהות מחול הצעידה שלנו בבוכנוולד, בפברואר 1945. יעקוב ואני לא היינו בין הנפגעים. היה עלינו עוד להמשיך בעינויי החיים, שאליהם התייחסנו כעונש הגורל.

אחרי הפוגה בירידת הגשם, הרצפה קצת התייבשה. השתטחנו עליה מכווצים ולחוצים זה לזה. נרדמנו לשעה קלה. התעוררנו כאשר אור יום חדר

לבניין. גם יעקוב התעורר וראיתיו מסתכל על ידיו ומתחיל לחפש בבוץ מסביב לו ומתחת מקום השכיבה. הוא גילה לי שהיהלומים הקטנטנים, שמסרתי לו אחרי הבדיקה, והוא החזיק אותם בידו כל הזמן, עטופים בפיסת נייר, נפלו מידו בשעת השינה ונעלמו. החיפושים לא העלו דבר. לא הצטערנו הרבה על האבידה, כי בין כך ובין כך לא היו סיכויים לנצלם; ואפשר היה אולי להתנחם שהשתחררנו מעול שמירה עליהם. אבל דאגנו איך יתייחסו לזה שני השותפים הנותרים, שבינתיים נעלמו מאיתנו בהצטרפם בלילה לקבוצה אחרת. לדולרים שהיו בידי, (כיסים בבגדים לא היו), לא קרה דבר.

ביום אחרי חלוקת המרק הובלנו לצריף אחר. החללים שגוועו מרעב היו כה רבים, שכל יום התפנו מקומות. זרם המפונים ממחנות אחרים הלך ופחת. חלק מקבוצתנו, ואני ויעקוב ביניהם, הוכנסנו לצריף שהיה ידוע לשמצה, מספר 57, מאורת כלבים בממדי ענק. לאורך 30 — 40 מטרים הותקנו עשרות שורות של משכבים בארבע קומות, ללא מצע כלשהו. על כל מדף־מיטה נדחסו שבעה אנשים־שלדים. לשכיבת פרקדן לא היה מקום מספיק. הלילות היו סיוטים שאין לתארם. אחרי שכיבה של כמחצית השעה על צד, אי אפשר היה לשאת בכאב לחיצת הצלעות על הקרשים. צריך היה להסתובב בכדי להחליף את הצד הכואב לשכיבה על הצד השני. אבל שכיבתו של השכן לא איפשרה את התנועה הזאת מבלי שגם הוא יבצע אותה. השביעיה על המשכב התארגנה. מדי פעם ניתן סימן ואז כולם ביחד ביצעו את התנועה ונתאפשר הסיבוב עשרות פעמים בלילה. בבוקר השכם ניתנה פקודה לרדת מן המשכב. הליכלוך והסירחון המחניק לא עשו רושם. כל אחד ראה את בבואתו כאשר הסתכל על שכנו. עשרות נשארו על המדפים אחרי שנפחו את נשמתם במשך הלילה. רבים פשטו עליהם וחיפשו בבגדיהם פרוסת אוכל או איזה דבר ערך. גם את הבגדים פשטו מן הגוויות, בכדי להוסיף קצת חום לעצמם. את הגוויות אספו על ערמה בחוץ לפני הצריף. חוליה מיוחדת הגיעה עם עגלה להובילם אל הקרמטוריום לשרפה. מגעילה הייתה התמונה של ההשלכה על העגלות, כאילו אספו זבל ברחוב. שמענו על מקרים של אנשים שהוחנקו בלילות על ידי שכניהם, בכדי להוציא מהם פרוסת לחם, או כאשר הנעליים והבגדים נראו להם במצב יותר טוב מאשר שלהם. היהודים היוו מיעוט בתוך הערב רב של בוכנוולד. בצריף 57 היו הרבה אוקראינים, רוסים ואחרים. אלה רובם עוד היו בעלי גוף בהשוואה אלינו והטילו את חיתתם עלינו. גם פה היינו "יהודונים".

את רוב הימים בילינו באפס מעשה. פעם ביום קיבלנו מנת מרק דלה,

לפעמים גם פרוסת לחם, אחרי עמידה בתור במשך שעות רבות. היו גם ימים שנקראנו למסדר והובילו אותנו אל מחוץ למחנה לעבודות התעללות. העלו אותנו על גבעה, שעליה היו פזורות אבנים. את האבנים נצטווינו לזרוק למרגלות הגבעה, לרדת ולהעלותן בחזרה, וחוזר חלילה, במשך שעות רבות. על הפעולה ניצח אחד מחיות הס.ס., סאדיסט מוכר לנו מבלכהמר. כשחזרנו לצריפים, בקושי השגנו עוד את מנת המרק. האחרונים בתור נאלצו לוותר עליה, אחרי שהדוד התרוקן עוד לפני שהמנה הגיעה אליהם. למנה הקרובה צריך היה לחכות עוד כעשרים וארבע שעות.

הגורל היטיב עמי בזה, שכל הזמן היה יעקוב לצידי. הצלחנו עד עתה למנוע הפרדה בינינו, מה שהיה צפוי כל שלוש השנים במחנות. רגש האחווה ההדדי לא נעקר מליבותינו. היינו שותפים ליאוש ולתקווה. כאשר שמענו את ההפצצות החוזרות ונשנות בלילות, וכן הידיעות שטבעת הכיתור של גרמניה מתהדקת יותר ויותר על ידי הרוסים מזה ובנות הברית מזה. התחילה להבהב תקווה, שאולי נהיה בין הכל כך מעטים ונזכה לחיים ולשחרור. יחד עם זה נתנו לעצמנו דין וחשבון על טיב עתיד החיים של שכול ויתמות הצפויים.

צריך היה להתגבר על הקור והרעב בכדי להחזיק מעמד. חמש מאות הדולרים היו עוד בידינו וחיפשנו דרך אפשרית לנצולם. ידענו שאם תזדמן אפשרות נצולם, צריך יהיה להסתכן בכל. מבין שני השותפים הנוספים להם, נודע לנו שטורהיים נמצא במצב של גסיסה. כאשר מצאנו אותו כבר, לא היה בהכרה. השותף השני, לייטנר, חיפש אפשרות השגת מזון תמורת הכסף. יום אחד בא אלינו ומסר, שעשה הכרות עם טבח פולני, שאפשר לתת בו אימון לפי מידע שקיבל. הלה הבטיח לו שתמורת שטר הכסף יספק לשלושתנו מנות מרק מן המטבח מדי יום ביומו ואף הבטיח לתת לנו עודף מאה דולר מן החמש מאות. צריך היה לגשת לעניין בזהירות רבה. במצבנו, הסיכוי הקטן ביותר היווה פיתוי לבצע את העיסקה. הטבח קבע את הפגישה, חזר על הבטחותיו, דרש סודיות מוחלטת ולשם זהירות יתר, הסכים להפגש רק עם אחד מאיתנו, שימסור לו את הכסף. בחרנו בשליחותו של יעקוב.

הסוף היה מר והוא לגמרי לא היה בלתי צפוי. הפגישה התקיימה בפינת סתר. הטבח דרש מיעקוב להראות לו את השטר, בכדי שיעמוד על טיבו לפני שימסור את העודף של מאה דולר. כאשר היה כבר בידו פרץ בגדופים, כיבד את יעקוב בסטירות ובבעיטות ואיים עליו שאם לא יסתלק בין רגע ימסור את שלשתנו לשלטונות המחנה וצפויה לנו תלייה על החזקת דולרים. כך נסתיימה

בבושת פנים הפרשה הגרוטסקאית.

הסיוט של בוכנוולד נמשך כשלושה שבועות. התקווה לסיום המלחמה, שהחדשות וסימנים רבים בישרו, בינתיים לא התגשמה. כל יום של הארכת המלחמה, חיזק את ההרגשה שלא נזכה ליום המקווה. קשה במיוחד הייתה המכה שהונחתה עלינו עם מחלתו של יעקוב.

חוסנו ורוחו החזקה של אחי, שהיה מקור עמידתי וקרש ההצלה שלי, לא עמדה לו והתמוטט לפניי. הוא חלה בשלשול ואדמת. שום עזרה רפואית לא הייתה קיימת, ואני, הבריא יחסית באורח פלא, הייתי חסר אונים. עודדתי אותו באמונה שהפלא עומד להתרחש ויזכה לרפואה, ואכן בגבורה עילאית השתדל להחזיק מעמד וגם חל שיפור במצבו.

14. במחנה ביסינגן — מרץ 1945

בינתיים שוב קרה משהו בלתי צפוי ומתמיה. במחצית מרץ התחילו לפנות את רוב אסירי בוכנוולד. התאכזבנו מרה. לאן ? לאיזו מטרה ? כל פעם שהטעינו אותנו על קרונות, היינו בטוחים שזוהי הדרך לפתרון הסופי. גם הפעם חשבנו כך. בשורות ארוכות הגענו לתחנת הרכבת והסיעו אותנו לבלתי נודע.

כשלושה ימים נמשך המסע, ולמרבית הפלא פורקנו במחנה עבודה בסביבת העיר שטוטגרט, על יד כפר בשם ביסינגן.

במשך כארבעה שבועות העסיקו אותנו בבית חרושת למוצרים סינטטיים, שאחרי כל הפצצה שוקם חלקית מחדש. יעקוב שלא חזר לבריאות תקינה, שובץ לעבודתו המקצועית ואותי שוב הצליח לצרף בתור עוזרו. העבודה התנהלה בעצלתיים. מנהלי העבודה המיואשים התייחסו אלינו ביתר סובלנות. גם המגורים, הלבוש והתזונה היו טובים הרבה יותר מאשר במחנות הקודמים. יעקוב התאושש אבל לא עד כדי החלמה. במחצית אפריל נהרס המפעל כליל ועמדנו בפני פינוי נוסף. נערך סקר ואת החולים והחלשים רשמו לפינוי ברכבת. השאר היו אמורים ללכת ברגל.

הפגיעה הנפשית בי הייתה קשה ביותר, כאשר יעקוב הועלה לקרונות. מצבו החמיר בימים האחרונים. הופרדנו אחרי שלוש שנים של צמידות אחים ואחווה, כשהוא, בעיקר, מילא תפקיד של מלאך גואל בשבילי ומכריע את הכף

כל פעם שנמצאנו על סף הכיליון. על אף זה שהמבול העולמי עמד כל יום להגיע לקיצו, לא קיננה בליבי תקווה שאין זאת הפרידה האחרונה. רוחו נשברה עליו ופסק כוח התושיה שלו. לא היינו מסוגלים להחליף אף מילה בשעת הפרידה. אף שיד מקריות או הגורל הייתה עד עכשיו בהשארתנו בחיים, לא קיננה עוד איזו אמונה, שתמשיך עוד לפעול. ובכל זאת גם הפעם לא הייתה זאת הפרידה האחרונה.

15. במחנה אלאך — אפריל 45

אחרי יומיים הגיעה שעת הפינוי הכללי. הופתענו, כאשר גם את הנשארים הטעינו על רכבת, ולא ברגל, כפי שהודיעו מראש. כיומיים נמשכה הנסיעה. כמו תמיד, את היעד לא ידענו, וכמו תמיד ההנחה הייתה, שהיעד הוא השמדה. כאשר הרכבת עצרה ונצטווינו לרדת, ראינו לפנינו גדר תיל גבוהה מקיפה עשרות צריפים. היה זה מחנה אלאך, סניף דאכאו הלא רחוק, בסביבת מינכן.

אלפי שלדים הסתובבו במחנה. הצפיפות והתנאים בצריפים היו דומים לאלה של בוכנוולד. פעם אחת ביום חילקו מרק ושאר השעות היינו שרועים על משכבים רבי קומות. בקושי עמדתי על הרגליים. כולנו נראינו כעדת רפאים. ידיעות שונות הועברו מפה לאוזן. אחת מהן הייתה, שגם המשלוח של החולים מביסינגן הגיע לאלאך. היתכן שאמצא עוד את יעקוב? בשארית כוחותיי יצאתי לחיפוש בעשרות צריפים.

ואכן מצאתיו. לא אשכח את התמונה. שרוע היה על רצפה מלוכלכת, מתבוסס בבוץ ובקש, יחד עם עשרות אחרים. בקושי הכרתי אותו. האוויר היה רווי ריחות של שתן ומוגלה. חיוור כמת היה. בקושי הוציא הגה מפיו, אבל היה בהכרה מלאה. לא היה מסוגל לאכול גם את מעט המרק שהוגש לו פעם ביום. הוא ידע שאני חסר אונים ואינני מסוגל לעזור לו במשהו. גם אני בקושי עמדתי על הרגליים. נתתי לעצמי דין וחשבון שקיצו מתקרב, ויכולתי רק להתנחם שגם גורלי נחתם ובקרוב אגיע אליו. אחרי שעה קלה נאלצתי לעזוב את הצריף. מסרתי לו את מספר הצריף בו אני נמצא, והבטחתי לנצל כל אפשרות לראותו.

למחרת הגיע אלי פתק ממנו ועליו מלים אחדות, שבקושי פענחתי אותן.

השליח מסר לי שהועבר לאיזה צריף־מרפאה. הגעתי למקום החדש. הכניסה לצריף הייתה אסורה. החולים בודדו ואפשר היה לראות אותם דרך חורי גדר. ועוד פעם ראיתי את יעקוב, ועוד פעם תמונה מזעזעת. בכוחותיו האחרונים עשה מאמץ להתקרב אל הגדר. מילים לא החלפנו. הוא ראה אותי עומד כמעט יחף והוא היה בנעליים במצב יותר טוב. פתאום ראיתי אותו חולץ את נעליו. הבעתי התנגדות ומחאה. יעקוב לא שם לב לזה ובמאמץ עליון השליך את נעליו אלי מעל הגדר הנמוכה. הייתה זאת פגישתנו האחרונה וגם ימיו האחרונים.

16. המסע האחרון והשחרור

עוד באותו יום, אחד מימי אפריל האחרונים, נקראנו למסדר, חילקו שמיכות וכיכר לחם (בלענו אותו במקום), והודיעו על פינו נוסף. למחרת השכם, הובילו אותנו לתחנת רכבת ושוב פעם הטעינו אותנו על קרונות. ושוב הילכו שמועות שונות על מטרת הפינוי. אחת מהן הייתה, שבדרך יפרקו אותנו בשדות מרוחקים מישובים, שם יחסלו אותנו ויקברו את הגופות, בכדי שצבאות בנות הברית שחדרו יותר ויותר לתוך גרמניה, לא ימצאו אסירים במצב כזה. במאוחר נודע שאכן זאת הייתה המטרה. עניין נוסף היה, שישארו פחות עדי ראיה שידעו לספר ולהאשים.

גשמים שוטפים ירדו בדרך. המים חדרו לגופותינו דרך השמיכות הספוגות ורעדנו מקור. הציקו גם הרעב והצמא. רבים שוב היו הגוססים והגוועים. כל פעם כאשר הרכבת עצרה, היינו בטוחים שהינה זאת תחנת החיים האחרונה. הכרנו בתסיסה אצל החיילים ואנשי הס.ס. ששמרו עלינו. כנראה היססו לבצע את הפקודה שקיבלו. המשך הנסיעה נעשה קשה ביותר בגלל סתימת המסילות. במקום אחד הורשינו לרדת לשעה קלה מן הקרונות. פשטנו על שטח מרעה, קטפנו דשא ולעסנו את השורשים. המשך המסע התנהל בכבדות רבה עוד יותר. לא ידענו מה שמתרחש בעולם, אבל הרגשנו שהמלחמה מתקרבת לקיצה ועימה גם תבוסת הגרמנים.

ביום השלישי לנדודינו נתבשרנו בבשורה מדהימה; השרידים עומדים לזכות בחיים. על מכוניות משא עמוסות הגיעו אלינו משווייץ אנשי הצלב האדום והורשו לחלק לאסירים חבילות מזון. חבילה אחת ניתנה לשניים ובה:

אבקת חלב, ביסקוויטים, שוקולד, שימורים שונים, סבון ועוד. רבים התחילו לקפוץ משמחה, רבים לא היה להם כבר כוח אפילו לשמוח. היו גם הרבה אדישים, שלא האמינו במציאות. היו כאלה שחשבו שזאת היא איזו תחבולה שטנית נוספת לפני חיסולנו.

אבל מהר התברר שאכן המיפנה בא. הרכבת התחילה לזוז, אך אחרי דקות אחדות נתקעה שוב. לאזנינו הגיעו קולות רעמי תותחים. עמדנו במקום כל הלילה, על יד כפר בשם איפלדורף. בבוקר נדהמנו עוד יותר, בראותנו שאנשי הס.ס. והחיילים הגרמנים נעלמו, ואחדים ראינו פושטים את מדיהם לפני שנעלמו. חיש מהר הידהדו מסביב צעקות מחרישות אזניים: "הורה, הורה, אנחנו משוחררים!"

רבים לא נתנו לעצמם דין וחשבון מהמתרחש. התחיל להשתרר תוהו ובוהו. קפצנו מן הקרונות. מתוך כאלפיים שהובלו לטבח, רבים אזרו כוח, התנפלו על קרונות מלאי המזון של הס.ס. רוקנו אותם ופיזרו על האדמה. התחילה מהומה וחטיפה מכל הבא ליד. אך אפשרות האגירה הייתה מוגבלת. בקרבתנו, על הכביש, טירטרו טנקים אמריקאים בהפעילם ללא הרף את מכונות היריה. כאשר צוותי הטנקים ראו יצורים בבגדי פסים מתקרבים אליהם, צעקו לעבריהם להתרחק, כי עלולים להפגע. נראה שלא הייתי בהכרה מלאה והתקרבתי לטנק אחד, נפנפתי לעברו וצעקתי באנגלית: "הצילו, הצילו"! ואכן יצא מן השורה ועצר. אחד מציוותו ירד וניגש אלי. היה זה חייל יהודי שהתרגש למראה. שטף מילים פרץ מפי ולא ידעתי במה להתחיל ומה לספר. הוא התנצל שעליו לחזור לשורה ואסור לו להתעכב, אבל הודיע שציוותי הצלה מגיעים במיוחד לטפל בנו. שרשרת עם מזוזה מיניאטורית הייתה ענודה על צווארו. הוא הסיר אותה ונתן לי למזכרת ולסגולה.

הרגשתי שחולשתי אינה מאפשרת לי להמשיך בהליכה. רבים נכנסו לבתים פרטיים והתמקמו בהם. התושבים הגרמנים היו המומים ומבוהלים מאד ונענו לכל דרישה. גברים כמעט ולא נראו, כנראה התחבאו מפחד־שפטים שהאסירים יעשו בהם כצעד ראשון. התפרצות מסוג זה לא קרתה. אנחנו היינו לא פחות המומים, יצר החיים עשה את שלו. בודדים נתפשו לביזה. אני לא הייתי מסוגל לאיזושהי פעולה. בצידי סמטא אחת עמדה מכונית פרטית. הדלת לא הייתה נעולה. נכנסתי עם חבילת מזון בידי, סגרתי את הדלת והתפרקדתי על המושב. כשתי יממות שכבתי שם, כמעט כל הזמן בתרדמה ובערפול. מזמן לזמן ניגש אלי קשיש, שהציג את עצמו כבעל המכונית ובעל תואר דוקטור.

הוא ניסה לדובב אותי מתוך פחד והכנעה, הביא לי שתיה ועט נובע כמתנה. אחרי שהתאוששתי וחזרתי להכרה, עזבתי את המכונית. לא הסתגלתי למחשבה שאני חופשי, שמותר לי להתהלך כאוות נפשי, שגדרי תייל אינם סוגרים עלי. לא האמנתי שזאת היא מציאות ואני בין שרידים מעטים מתוך מיליונים. כשהתחלתי לחשוב, תקף אותי יאוש מר. האם אפשר יהיה להמשיך בחיים עם סיוטי עבר כאלה?

על אף מאות העקורים שהתהלכו מסביב, הרגשתי בדידות מעיקה ולא ראיתי מטרה בעתיד. לא הבנתי את צהלת המעטים מסביב וכמעט לא נכנסתי לשיחה עם מישהו. ידידיי מן המחנה לא הגיעו עד הנה. המשען היחיד — אחי יעקוב, נלקח ממני ברגע האחרון. רק תקווה אחת יכלה לתת איזה טעם לחיים: נזכרתי באפשרות שאשתי חנה ובתנו אסתר (טושה) נשארו בחיים.

בינתיים רבו החולים והגוססים מבין הנצולים. עזרה מאורגנת בימים הראשונים עוד לא הייתה. רק החולים קשה הועברו לבתי חולים.

הלכתי למצוא לעצמי קורת גג. האמריקאים התחילו לטפל בעקורים, אבל באותה מידה דאגו שלא יקרה לגרמנים המקומיים שום רע. לא היו להם קשיים בזה. העקורים, בקהות החושים שלהם, לא חשבו על נקמה. הדרישה לספק להם מזון וחדרים בבתים פרטיים סופקה.

נכנסתי למשפחה גרמנית ודרשתי לפנות בשבילי חדר עם מיטה וכן בגדים להחלפת לבוש סמרטוטי הפסים שלי. פחדם היה גדול ולא סרבו. נכנסתי לשיחה עם אישה מבוגרת בבית ושאלתי, אם היא יודעת מה שעוללו הגרמנים באירופה ליהודים. היא פרצה בילל ונשבעה שלא היה להם מושג על הזוועות, והוסיפה, שהיטלר גרם טבח גם לעמו וגם בעלה ובנה נפלו במלחמה.

יצאתי לשאוף קצת מן האוויר האביבי הצח. כשעברתי על יד בית אחד עורר את תשומת לבי בכי שנשמע מתוכו. אזרתי עוז ונכנסתי. שלוש בנות צעירות, שרידי המחנות, שכבו על מצע והתייפחו. מטפחות כיסו את ראשיהן המגולחים, שלדים של עצמות ועור. קלסתר פניהן העיד על יופי לשעבר. מוצאן היה מפולין, וכאשר שמעו שגם אני מדבר פולנית, נפלו המחיצות וכל אחת העלתה את סיפור האימים שלה, על עבר מפואר, על תינוקות, אבות, אימהות ומוראות חיסולם. כמעט לא התרשמו מעובדת שחרורן. היאוש וחוסר האונים המשיכו לדכא אותן ולא האמינו שיהיו עוד מסוגלות לחזור לחיים נורמליים. אף על פי שדכאוני לא היה קטן משלהן, ניסיתי לעודד אותן ולשפר את מצב רוחן.

כשלושה שבועות שהינו באיפלדורף. התחלתי להתעניין במאורעות הפוליטיים, האזנתי לרדיו וחיפשתי מישהו לשוחח עמו מעט. הכול היה כה מוזר, כאילו הועברנו לאיזו פלנטה אחרת. רבו הנזקקים לטיפול רפואי ונשלחו גם לבתי חולים. היו מקרים שקיפחו את חייהם בגלל הפרזה באוכל מכל הבא ליד. אני חזרתי לאיתני מבלי להיזקק לטיפול רפואי. אבל עוד ימים רבים הלכתי שומם, ואפילו החדשות המרעישות על ההתרחשויות בעולם לא הרשימו אותי במיוחד. בימים האלה הוציא פסק דין של מוות על עצמו התליין, שהביא לחורבנה של אירופה ולהשמדה כמעט טוטאלית של יהודיה. אחרי ימים אחדים המלחמה הגיעה לקיצה.

קשה, ואפילו בלתי אפשרי, לשחזר את מצב רוחי, מחשבותיי והרגשתי אז. דבר אחד חרות בזכרוני: העדרות של תחושת שמחה וסיפוק. לא התפעלתי מהנס המוזר להיות בין השרידים, והשארותי בחיים הייתה בעיניי תעלומה. היא הייתה כה מקרית, בלי כמעט התערבות פעילה מצידי. אולי בגלל זה שלא האמנתי בטעם החיים אחרי מה שעבר על העולם תוך שש השנים האלה? אחרי התמוטטות האנושות והתאבדותה כמעט לדעת, קשה היה להאמין באפשרות של שיקום וחזרה לחיים נורמליים.

ובכל זאת הייתה איזו סיבה להתנער במשך הזמן מהאדישות המוחלטת והאפטיה. חזרתי לחשוב על אפשרות, שנוסף לנס השארותי בחיים, יתכן שגם אשתי ובתי זכו לאותו הנס. ואולי גם אחותי שרה עם בעלה ובתה שנשלחו למחנות. לא היה שום סיכוי להשארותם בחיים של שאר בני המשפחה המסועפת, ההורים, האח זלמן, האחיות ברטה וציפורה עם צאצאיהן.

להשיג ידיעות בדוקות בימים האלה באמצעות הדואר או כלי תקשורת אחרים היו מן הנמנע. כל אירופה הייתה במצב של תוהו ובוהו. כלי התחבורה נעו בעצלתיים והיו מיועדים רק בשביל הצבא, הפצועים, השבויים, או בשביל בעלי כוח ויזמה שכל תלאות שהן לא הפחידו אותם. בתנאי חולשתי, מצב רוחי, עם משקל של 46 קילוגרם, לא יכולתי להעלות על הדעת לצאת לדרך לחיפושים.

בשבועות הבאים התארגנה פעולת הצלה ושיקום. נציגי הצבא האמריקאיים, בדאגתם שהתושבים המקומיים לא יפגעו על ידי תפיסת דירותיהם, ריכזו את העקורים במחנות שונים בגרמניה. מאיפלדורף הועברנו כולנו למחנה העקורים פלדפינג, ליד מינכן.

17. פלדפינג והנסיעה לפולין — מאי, יוני 1945

ושוב במחנה תחת פיקוח הצבא האמריקאי. אלפים רבים רוכזו פה, נצולים ממחנות ריכוז שונים ומאלה שנמצאו בדרך להשמדה. מוצאם היה ממדינות שונות באירופה, בגילים בין 18 — 40. חלק קטן מהם היה גם נשים צעירות. אף משפחה אחת או זוג אחד לא היו ביניהם. בודדים היו שני אחים. ילדים לא היו בנמצא. כשהגיע באחד הימים ילד בגיל שמונה עם אימו, הלכנו לראות אותם ולתהות על הפלא הנדיר: ילד יהודי בן שמונה! סיפור הצלתו היה כעין אגדה שזורה בסיפורי ניסים ונפלאות.

למחנה פלדפינג הגיעו אישים שונים, יהודים מארצות הברית ומארץ ישראל. מרגשת הייתה פגישתי עם יהודים במדי צבא מאנשי הבריגדה העברית. קצין אחד בשם גולדשטיין, קבע איתי פגישה, בכדי לברר אפשרות סידורי לעתיד. הוא רצה לשמוע פרטים ממחנות הריכוז וחיפש מישהו, שאולי יש לו איזו ידיעה על משפחתו הענפה בפולין. הוא קיווה למצוא איזה שריד מהם. כשסיפר שמוצאו מהעיר חרוביישוב ושאביו היה עסקן קרן היסוד בפולין, צמרמורת אחזה אותי. עיניו זלגו דמעות מהתרגשות, כשסיפרתי לו שאביו היה ידידי הטוב ושהיה אורחי הפרטי וגר בביתי פעמים אחדות בביקוריו בעיירתי, מדי שנה בשנה בהרצאות ובהתרמות לקרן היסוד. הייתי אז יושב ראש הוועדה המקומית של קרן היסוד בעיירתי וסיפרתי לבן על הופעתו הנאה וגישתו התרבותית, בשיחה עם אנשים ועל הצלחתו המירבית בפעולתו. בגלל תוכניתי לצאת לפולין בחיפושים אחרי קרוביי, לא יכולתי לקבל את עצתו להתחיל בפעולה לעליה ארצה.

התנאים בפלדפינג היו נסבלים. קיבלנו אוכל לשובע ולבוש צנוע. היינו חפשיים לצאת וגם אני עליתי על הרכבת באחד הימים לבקר במינכן הקרובה; עם רשיון משלטונות הכיבוש האמריקאיים. העצורים יכלו לנסוע ברכבת חינם. במינכן התמקם הוועד המרכזי היהודי לטיפול בעקורי המחנות, לעזור במציאת קשר עם קרובים בארצות הברית, ובחיפוש שרידים קרובים. באתי בדברים עם ראשי המשרד, שהציעו לי עבודה משרדית, אבל עוד לא הייתי מסוגל לעבודה כזאת מבחינה נפשית.

יצאתי לבקר את העיר. רק חלק קטן מן הכרך הגדול היה בו בניינים שלמים. פה ראינו בפעם הראשונה את חורבנם של המחריבים. הרחובות לאורך קילומטרים נראו כבית קברות. שלדי חומות הבתים שנזדקרו מאלה שהיו פעם בנייני פאר, עשו רושם של מצבות. אלפי בתים שפוצצו בשיטת שרשרת, רק קירות סדוקים נשארו מהם, שסיפרו את סיפור הבלהות. עשרות אלפים מצאו את מותם בתוכם. היה זה המחיר החלקי ששילמו מציתי התבערה העולמית. האם הייתה הרגשת נקמה? היינו עוד מטושטשים, והתודעה שהיינו חדורים הייתה, שמה שקרה לנו לא יוקל על ידי הרגשת נקמה. היינו צללים של אנשים מכל בחינה. אחת ידענו, שעולמנו נהרס, ואי אפשר יהיה לשקמו על ידי רגש של נקמה. להתמוטטות הנפשית והחומרית לא היה פיצוי בזכייה בחיים בלבד.

חוויה נוספת מרגשת הייתה נכונה לי בפלדפינג. מזמן לזמן הגיעו רשימות של שרידים יהודים במחנות שונים. ברשימה אחת ממחנה שבויים של קצינים פולניים, נתקלתי בשם: סטפן איבושיץ. דמויות מן העבר ריחפו לפני עיניי. היה זה שם חברי מבית הספר התיכון בוולוצלבק, שלא ראיתיו מאז נפרדנו עם סיום בית הספר בשנת 1924. המחנה נמצא כשעה וחצי נסיעה ברכבת מאיתנו והחלטתי לנסוע למצוא אותו. יצאתי לדרך ואכן הצלחתי במשימה. התרגשנו שנינו בפגישה. הוא היה בין שבויים יהודים בודדים שנלקחו למחנה שבויים עם כניעתה של פולין בראשית המלחמה. בדרך כלל הוצאו להורג בדרכים שונות אנשי צבא יהודים שנפלו בשבי. הם שוחררו מן השבי ובדרכם לבתיהם נורו למוות... היינו שני אודים והסיפורים משש השנים הנוראות היו שונים אצל כל אחד מאיתנו. לא הייתה לו כל תקווה שמישהו מבני ביתו נשאר בחיים, כי לפי ידיעתו לא זכו אפילו להשלח למחנות ריכוז.

אחרי ימים אחדים בא אלי סטפן לביקור גומלין לפלדפינג. אני החלטתי לצאת למחנה אלאך ליד מינכן, במקום שיעקוב נשאר חולה אנוש, כאשר נשלחתי למסע האחרון לפני השחרור. סטפן הצטרף אלי. חשבתי שאולי בשרשרת הניסים שליוו אותי, אולי יצטרף עוד נס אחד ואמצא את אחי חי, אף על פי שהיה במצב של גסיסה כאשר ראיתי אותו בפעם האחרונה. הגענו לאלאך ומצאתי שם משרד עם פקידה אחת. נמצאה גם רשימה של הניספים במחנה בימים האחרונים. בין השמות מצאתי את שמו של אחי. התנפצה אשליה. מקום קבורה לא צויין. הרגשת הגלמידות דיכאה אותי מאד. נוכחות חברי ריככה במקצת. חזרנו למינכן, מרחק של כעשרה ק"מ., ברגל. למחרת נפרדנו כל אחד למחנהו.

יותר מחדשיים הייתי בפלדפינג. אחרי התאוששות המשוחררים התחילו לחשוב על עתידם. הבטלה התחילה להציק. הנסיעה ברכבת הייתה קשורה בקשיים גדולים הן בגלל הדרכים שעוד היו משובשות, והן בגלל חוסר אמצעים לפעולה עצמית. התחילו חיפושים אחרי קרובים בארצות הברית או בארץ ישראל. לי הן הייתה תקווה למצוא את אשתי ובתי. התקווה הזאת גדלה, כאשר הגיעו נצולים ממחנות בשלזיה וסיפרו שהמחנה לנגן־בילו לא פונה לפני שהגיעו לשם הרוסים. המחנות שמהם האסירים לא פונו, היו קיני ההצלה היחידים. במחנה הזה הן היו חנה ואסתר. עוד בקייץ 1944 הצלחתי להתקשר איתן בעזרת פולני שעבד איתי.

18. גם חנה ואסתר, הרעיה והבת בחיים!

הצטיידתי בתעודת אסיר מחנה לשעבר מהשלטון האמריקאי ובהמלצה מהוועד היהודי במינכן, והצטרפתי לקבוצה שיצאה לפולין ולצ׳כיה לחיפוש קרובים. נאמר לנו שהנסיעות קשות מאוד. לוח זמנים לרכבות עוד לא היה קיים. עלינו על כל רכבת שנסעה בכיוון מזרחה. נסענו מעיר לעיר. בתור פליטים, היינו פטורים מלשלם דמי נסיעה. בכל מקום היו וועדי עזרה לפליטים ואליהם נדרשנו לקבל מזון ולינה. הגענו לנירנברג, בה התעכבנו ימים אחדים. בירת השטן המשחית הייתה לעיי חרבות. בודדים היו הבתים ששרדו מהכרך העצום. ערמות טיח ומפולת כיסו את הרחובות. מנירנברג הגענו לבמברג ומשם לעיר הוף על יד גבול צ׳כיה. את הגבול צריך היה לעבור ברגל, בשבילים צדדיים בעזרת מורה דרך. הגענו לקרסבד, משם לפילזן ולפראג. בכל מקום צריך היה לחכות לפעמים ימים אחדים להמשך. ימים אחדים התעכבנו בפראג. התרשמנו לראות ערים לא פגועות ופראג הייתה ביניהן. ביקרתי ברובע היהודים לשעבר, בבית הכנסת העתיק שלא נהרס על ידי הגרמנים והתרשמנו מאדיבות האוכלוסיה האזרחית. מפראג נסעתי ברכבת לגבול הפולני ומשם הגעתי לבירת שלזיה, קטוביץ׳. מאות פליטים התעכבו שם בדרכם לחיפוש קרובים־שרידים בערים שונות בפולין. הוועד היהודי ערך רשימה של השרידים שנרשמו בעת מעברם לערים אחרות וכל אחד היה יכול לעיין ברשימה הזאת. כאשר אני הגעתי היו כבר אלפי שמות ברשימה ובפיק ברכיים וחרדה עברתי עליה הייתי בין בודדים שזכה במענק הגורל: ברשימה מצאתי

את השם חנה קומינקובסקה, אשתי. הרגשתי בקנאת הנוכחים מסביב. אבל רגש השמחה היה מהול בחרדה גדולה. שמה של בתי אסתר, לא היה ברשימה. והן שתיהן היו יחד במחנה הריכוז. סימן שאלה ניקר במוחי.

עוד כשלושה ימים נמשכו הציפיה והחרדה. נצלתי את ימי שהותי בקטוביץ׳ למצוא את פולצק, החשמלאי הפולני שלו מסרתי את פנקס השירים שלי במחנה בלכהמר. את כתובתו בכפר שעל יד קטוביץ׳, שמרתי בזכרוני. ואכן ההצלחה האירה לי פנים. מצאתי את פולצק בביתו וגם פנקס השירים ועוד תמונות שונות שמסרתי לו, היו בידו. הערכתי מאוד את רצונו לשמור על הבטחתו. היה זה שריד דומם יחיד מהמחנה. גדול ביותר היה בעיניי ערכו של הפנקס, כי רוב השירים שהועתקו בו היו בכתב ידו של יעקוב ז״ל, שלא זכה למענק החיים. גלגלנו שיחה והעלינו זכרונות מהעבר הלא רחוק שלפני פחות משנה. את יעקוב הוא העריך מאוד. שוחחנו גם על רטמן, שהצליח בעזרתו לברוח מן המחנה. על פרשת הדולרים נמנע מלהרבות בדיבורים. הוא סיפר לי, שרטמן עזב לפני זמן מה את פולין בחיפוש אחרי הוריו. נפרדתי ממנו בהכרת תודה עמוקה. יותר מזה לא יכולתי להעניק לו.

עזבתי את קטוביץ׳ בדרכי לסומפולנו, עיירת מגוריי עד לחיסול יהודיה. בפרידתנו האחרונה נדברתי עם חנה, שאם נזכה לחיים, הפגישה שלנו תהיה בסומפולנו. הגעתי לעיירה אחרי טלטולי דרך נוספים. הכרתי את רחובותיה וכל בית ובית, שעמדו על תילם ללא שינוי. רק בתוך הבתים חסרו כשלוש מאות המשפחות היהודיות.

שאלתי הראשונה, כאשר ירדתי בתחנת הרכבת, הייתה, אם נמצאים אי אלה שרידים יהודים בעיירה. כעשרה שרדו ממחנות הריכוז והתגוררו זמנית בחדר אחד ביחד. מהם זכיתי לשמוע את הבשורה הגואלת, שחנה ביקרה בעיירה לפני שבועות אחדים והשאירה את כתובתה בשלזיה בעיר רייכנבך, לא רחוק ממחנה הריכוז שממנו שוחררה, לנגן־בילו. הידיעה המרגשת ביותר הייתה, שהיא נמצאת שם יחד עם טושה, הבת. הייתי היחיד בין שרידי העיירה שזכה לנס כזה. כל האחרים היו אודים בודדים, שאף אחד ממשפחותיהם לא שרד. מסמרי שיער היו הסיפורים של כל אחד. סיפור מזעזע ביותר היה זה על אחד מחבריהם, הצעיר אידק אנגלמן, שזכה לנס ההצלה מן המחנות ובא לביקור בסומפולנו, אחרי שעבר את כל מדורי הגיהינם. אחרי שהסתובב ימים אחדים בעיירה ובילה עם השרידים האחרים, יצא לבקר בעיירה שכנה, קלצב. כנראה שמע על נצולים יהודים שם ורצה לראותם. בדרך התנפלו עליו בריונים

פולניים, אנשי כנופיות א.ק. שהתנגדו למשטר הסוציאליסטי ורצחו אותו.

השלטונות הפולנים השתיקו את מעשה הרצח ורבים מן העיירה לא ידעו את זה, או העמידו פנים שאינם יודעים. הנצולים האחרים הרגישו שהאדמה בוערת מתחת רגליהם והחליטו לעזוב את העיירה במהירות האפשרית עד האחרון בהם..

יצאתי לראות את עיירת הולדתי בלי יהודיה, שבה ביליתי כארבעים משנות חיי עד בריחתי בליל ההשמדה. הלב התכווץ. בתי היהודים היו כולם תפוסים על ידי יורשיהם הפולנים. בית הקברות היה שדה חרוש ולא קל היה לזהות את מקומו. מצבות הקברים עוד היו משובצות במדרכות, מעשי ידי הגרמנים. אפשר היה לפענח עשרות שמות וכתובות עליהן. בית הכנסת המשיך לשמש מחסן עירוני, כפי שהיה בימי הנאצים. יחס התושבים לנצולים היה קריר ואדיש. לא התאבלו על אלף ומאתיים אזרחי עירם. רבים נחרדו לגורל ירושתם שתפסו, כאשר מפעם לפעם הופיע איזה שריד בתקווה למצוא את מישהו מקרוביו. קבלת הפנים מצד הרבה פולנים הייתה של פליאה במשפט: "ובכל זאת רבים מכם נשארו בחיים!" אחדים מאתנו שהייתה להם זכות ירושה לבתי הוריהם, מכרו את הזכות בפרוטות לבעלים החדשים שהתיישבו בהם.

הלכתי לבקר אצל מיטיביי הפולנים, משפחת סרנוצינסקי ומשפחת רוצינסקי, שאצלה הסתתרתי עם אשתי בליל החיסול. יותר מהבעת תודה עמוקה לא הייתה לי במה לגמול להם. ואכן היו גם רבים יוצאים מן הכלל בעולם הרשע והזדון.

עזבתי את סומפולנו לקראת פגישת החיים שלי עם חנה וטושה. אחרי שלושה ימי נדודים התגשם חלום, שרק בודדים מתוך מיליונים זכו לו: שלושה רבעי משפחה, אשר יצאו שלמים מאש התופת, התאחדו והתכוננו להתחיל בחיים חדשים.

את פרשת המאבק לחיים מתוך גבורה ותושיה של חנה וטושה במשך יותר משלוש שנים, שמעתי בסיפורה של חנה, ואשלים את דפי העדות שלי בעדותה, שהעלתה גם בכתב אחרי הרבה שנים במכתב אל נכדתה עירית.

19. סיפורה של חנה

שלוש שנות מאבק לחיים — (יוני 1942 — מאי 1945)

מוראות השנים הראשונות בגהינם של הנאצים עברו עלי יחד עם כל המשפחה בכבשנה של סומפולנו. משם ברחנו בפברואר 42, בליל חיסול יהודיה, לקרובינו בעיירה רדזיוב. משם נמלטנו שבועות אחדים לפני השמדתה לעיירה קלובוצק. סיפורי על מאבקי לחיים מתחיל מאז נתפסו בעלי יצחק ואחיו יעקוב ונשלחו למחנה ריכוז בראשית יוני 42, כשלושה חודשים אחרי שנמלטנו לקלובוצק.

נשארתי ראש המשפחה עם הבן נחום, בן ארבע, והבת טושה, בת האחת־עשרה. בחדר אחד אתנו גרו גם הוריו של יצחק, הסבא והסבתא. לא רחוק מאיתנו, ברחוב אחר, התגוררו קרובינו האחרים: אחות יצחק, שרה ובעלה שמואל עם בתם, פרידה (בת 14) ובנם יוסף (בן 12), וכן אשתו של יעקוב, הניה עם בתה, דבורה (בת 4) אחותה קזיה, אחיה שמואל, ההורים שלה וגם סבתא ישישה מעל גיל שמונים.

המאורעות התחילו להתגלגל במהירות הבזק. סכנת החיסול התקרבה גם לקלובוצק. שמועות פשטו שהראשונים לפינוי יהיו זקנים וילדים. צנסטוחוב, העיר הקרובה, מעבר לשטח הרייך הגרמני, נחשבה לבטוחה יותר. עגלון פולני העביר לשם הרבה זקנים וילדים. שלחנו איתו גם את סבא וסבתא. גיסתי, הניה, שלחה לשם את ילדתה עם הוריה. אליהם הצטרפו הילדים של שרה. כאשר רציתי לצרף אליהם גם את ילדיי, נחום וטושה, הילד פרץ בבכי קורע לבבות ולא רצה להיפרד ממני. נאלצתי להשאיר אותם עוד לזמן מה.

על יד קלובוצק היה מחנה עבודה והמבוגרים המוכשרים לעבוד נתקבלו אליו. גם שרה, שמואל והניה עברו לשם אחרי ששלחו את ילדיהם לצנסטוחוב. נשארתי חסרת אונים בתנאים איומים של מחסור ועוני עם טושה ונחום. בגלל הילדים לא יכולתי לעבור למחנה העבודה. רק שעון של זהב עוד היה בידי. למזלי הביש, גם נקעתי אז את רגלי ולא יכולתי ללכת במשך ימים אחדים. הילדים קיבלו כל יום מרק בתמחוי וגם לי הביאו.

אחרי ימים אחדים התגברתי והתאוששתי. מכרתי את שעון הזהב והצלחתי להעביר את טושה ונחום עם העגלון הפולני אל סבא וסבתא בצנסטחוב. אני תכננתי להצטרף למחנה העבודה והייתה תקווה שנוכל להביא לשם גם את הילדים. כל החלטה הייתה רצופה עינויים נפשיים נוראים.

לא הספקתי להוציא לפועל את תוכניתי והנה בא הלילה האיום, ליל החיסול. לברוח היה כבר מאוחר. העיר הייתה מוקפת אנשי ס.ס. וכל אחד נתפש. שכנים ניסו לחפש מקומות מחבוא מחוץ לבית. אני עליתי לעליית הגג דרך חור בפרוזדור, שם היה מחבוא ואת הכניסה למחבוא סתמתי במזרון. עוד אשה אחת עם תינוקה עלתה לשם, אבל כאשר התינוק התחיל לבכות, הבינה שתיכף יגלו את המקום וירדה איתו. לפני הבית נתקלו ברוצחים ונורו למוות.

אני נשארתי לבדי רועדת מפחד ונרדמתי. פתאום שמעתי דפיקות חזקות בדלתות למטה וצעקות בגרמנית "הראוס", "החוצה!" ערכו חיפוש ומצאו את החור בעליית הגג. שמעתי צעדים מתקרבים למחבוא וכבר ראיתי את המוות לנגד עיניי. והנה, שוב אחד הפלאים שנקרו בדרכי מאז בריחתי מביתי בסומפולנו. הקלגסים לא שמו לב למזרון שסתם את כניסת מחבואי ולא מצאו אותי. כך, שוב באורח מסתורי, נשארתי בחיים עד לפלא הבא. שבוע ימים נשארתי בעליית הגג. בלילות ירדתי לתוך הבית לחפש אוכל. מצאתי כיכר לחם ומים. המזון הדל אזל מהר והחלטתי לעזוב את המקום ושוב לנסות את מזלי.

העיירה כבר התרוקנה מיהודיה ואנשי המשמר ברחובות היו מעטים. הסרתי את תוו המגן־דויד מבגדיי ויצאתי החוצה. אבל לאן? נזכרתי בעגלון הפולני שגר בפרוור העיר, זה שהסיע את ילדיי לסבא ולסבתא. הגעתי אליו ונכנסתי לביתו. בני הבית נבהלו מאד כשראו אותי. בעל הבית ביקש ממני לעזוב תיכף ומיד, היות וגרמני גר בשכנותם. התחננתי שיסיע אותי לצנסטוחוב אל ילדיי, אבל הוא הסביר שבזה אני מסכנת לא רק את חיי, אלא גם את חייו. הוא סיפר שכל הזמן אחרי הפינוי, מתקיים מירדף אחרי יהודים שברחו לכפרים ולשדות והדרכים מלאות גופות הרוגים של ילדים ומבוגרים שנורו במקום עם המצאם. הבנתי לרוחו, אבל החלטתי להמשיך במאבקי. את העוז שאבתי מרצוני העז לראות את הילדים ולנסות להצילם. נזכרתי במחנה העבודה הקרוב והחלטתי להגיע אליו. הסיכוי שגרמני יציל אותי היה אפסי, אבל כל צעד אחר היה עוד יותר מסוכן. העגלון הסביר לי איך להגיע לשם ברגל ונפרדתי ממנו, כי ידעתי שנוכחותי מהווה סכנה גדולה בשבילו. הם בכו

והתפללו שאצליח במשימה. לפני צאתי מסרתי לפולני חלק מן הכסף שהיה בידי אחרי מכירת השעון וביקשתי ממנו להעבירו לילדים בצנסטוחוב. ידעתי שהם רעבים ללחם.

בדרך פגשתי קבוצת עובדים מהמחנה בעבודת הריסת בתי יהודים. חשבתי שהמזל האיר לי פנים, שאוכל יחד איתם להכנס למחנה ושם העניין איכשהו יסתדר. סיפרתי להם את קורותיי, אבל הקאפו בשום אופן לא הרשה לי להצטרף אליהם בלי רשיון מן ה"לגרפירר" (מנהל המחנה) הגרמני, שנמצא אז בביתו במרחק ניכר. שמתי נפשי בכפי להגיע אליו על אף הסיכויים המעטים לזכות אצלו בחיים. ושוב קרה הלא יאומן! הגרמני ריחם עליי ונתן לי פתק לצרף אותי למחנה, ואף הורה לתת לי בגדי עבודה.

כשבועיים עבדתי במחנה. היו שם גם שרה, שמואל והניה. לא מצאתי מנוח, כי כל מחשבותיי היו על הילדים. שרה ושמואל הצליחו להעביר אליהם את שני ילדיהם, שהיו מסוגלים להשתלב בעבודה, מצנסטוחוב. אני לא יכולתי לחלום על זה, כי בני, נחום, היה רק בגיל ארבע. באותו גיל הייתה גם דבורה, ילדתה של הניה.

כאשר האווירה קצת שככה בדרכים, החלטתי לערוק מן המחנה ולהגיע לילדיי בצנסטוחוב. הצטרפה אלי הניה. העגלון הפולני שאליו שוב פניתי, לא רצה להסתכן ולהסיע אותנו. אולם הוא עזר לנו להגיע לרכבת ולעשות בה את דרכנו. ושוב הצלחתי במשימה, הגענו למחוז חפצנו.

אינני מסוגלת לתאר את חוויית הפגישה עם הילדים אחרי שבועות כאלה. הם התגוררו עם סבא וסבתא בתנאים נוראים. ארבעתם גרו במטבח אצל משפחה מקומית וישנו על הרצפה. הייתי עכשיו הדיירת החמישית.

בגיטו השתוללה אז הדיזנטריה ולרוע מזלי גם אני חליתי בה. הסבא הקשיש ניסה משהו להקלת המצב. הוא הכיר את מפקד המשטרה היהודית בגיטו, שמוצאו היה מסביבת עיירתנו והיה פעם איתו בקשרי מסחר. בפנייתו אליו סיפר לו על תנאי המגורים שלנו ועל מחלתי וביקש ממנו עזרה בשבילי ובשביל הילדים. הסבא קיבל הבטחה למצוא בשבילי חדר.

למחרת שלח שוטר מן הגיטו, שילך איתי לחפש מקום מגורים. הייתי מאד חלשה, אבל כבר הייתי מסוגלת ללכת. השוטר היה מקלובוצק וסיפר לי, שגם אישתו ברחה משם בליל החיסול עם בתם. בדרך פגש אותן גרמני ומסר אותן למשטרה. שתיהן נורו במקום. אני סיפרתי לו את סיפורי, ואחרי שהיה לנו נושא משותף, השתדל למצוא בשבילי חדר בסביבה יותר טובה. הוא ידע על

מקום שבאותו היום נפטרה אשה, והוליך אותי לדירתה. נשאר שם האלמן ובחורה שגרה אצלו במטבח. הבית הזה חציו נמצא בגיטו והחצי השני היה בצד הארי.

היה זה ערב יום הכיפורים. האלמן התחנן בפניי, שאשאיר אותו לבד באבלו לעוד יום, יומיים. השוטר רמז לי שלא אסכים, ובאותו יום הבאתי את שני ילדיי לחדר שבו מיטה אחת לשלושתנו. הצעתי את המיטה בכלי מיטה נקיים, שבעל הבית נתן לי, בשלתי מרק תפוחי אדמה ושלושתנו סעדנו ביחד.

יום הכיפורים עבר בשקט יחסי. סבא וסבתא בילו את היום בתפילה ובצום. בערב הלכתי לבקר אותם ולאחל להם שתפילתם תענה. סבא אפילו היה במצב רוח טוב ושוב מלא בטחון וניסה להדביק אותנו בו. בדרך פלא השיג תרנגולת בערב החג, אחרי שבועות רבים שלא טעמו טעם בשר. סבתא בשלה מרק לסעודה המפסקת ולשבירת הצום. נפרדתי מהם וחזרתי לדירתי.

למחרת שוב העולם התהפך. פשטו שמועות מבהילות. כבכל מקרי "האקציות" שהייתי עדה להם, המפנה היה פתאומי. בלילה העירו אותי רעמי יריות בסביבה, שנמשכו כל הלילה, הבנתי שהנה בא גם קיצם של יהודי צנסטוחוב ושהפינוי התחיל. למחרת נודע לנו שרחובות אחדים מהגיטו פונו בלילה ואלפי תושביהם נסחבו לתחנת הרכבת למשלוח. ביניהם היה גם הרחוב שסבא וסבתא גרו בו. כל שטח הגיטו היה מוקף חיילים ואנשי גסטפו.

קפצתי ביום לדירת ההורים ומצאתי אותה ריקה. בלב קרוע חזרתי לביתי, ומה רבה הייתה תדהמתי כשמצאתי שם את הסבא. הוא ישב ומרר בבכי. סבתא נלקחה ממנו. בליל הזוועות נלקחו שניהם עם כל יהודי הרחוב לקרונות בתחנת הרכבת. בתוך המהומה סבתא נעלמה ממנו. מספר אנשים שאי אפשר היה לדוחסם לקרונות, וסבא ביניהם, נצטוו לחזור לבתים. הנאהבים והנעימים בחייהם הופרדו. ההשגחה דאגה, שסבא ימלא עוד שליחות, בלי שהיה מודע לה.

בערב של אותו יום עמדתי בפרוזדור הבית יחד עם דיירים אחרים. אחד מהם סיפר, שפולני אחד בא ביום למכור לחם במחיר מפולפל. בינתיים, נסגר הגיטו ולא היה יכול לצאת. יעצו לו לעבור לבית הקטן ממול, שדרכו אפשר להגיע לצד הארי. הוא הצליח ונעלם. אז צץ במוחי הרעיון לנסות פעם נוספת לברוח מן הגיטו, והפעם עם טושה.

חיכיתי ליום המחרת. בלילה עוד לא באו לחסל את סביבת ביתנו, אבל גם זה התקרב משעה לשעה. שעות עמדתי בפרוזדור וחשבתי איך לעקור את לבי

מקרבי ולהוציא את ההחלטה לפועל, החלטה גורלית, שאפילו אצליח, ידעתי שתעיק על מצפוני כל החיים. האפשרות היחידה הייתה להשאיר את יקירי נחום עם סבא ולהתחמק מהם.

משכתי את טושה אחרי, כי המטרה היחידה הייתה להציל אותה, ואם אחטיא, כולנו ללא צל של ספק, נהיה אבודים. אך היה רק שמץ של סיכוי להציל את טושה. בן הארבע עקב אחרינו ובכה. הוא רצה להיות עם אמא. הבחורה שגרה איתנו, ושהתחבב עליה מאד ביומיים האלה, פתחה אותו שיבוא אליה למטבח, שם היה גם סבא. זאת הייתה הפעם האחרונה שראיתיו.

אחד מאנשי המשמר, אוקראיני בשרות הגרמנים, עבר לפני הבית. העזתי לפנות אליו והתחננתי שיתן לי ולטושה לצאת מן הגיטו. רק מטרים אחדים מאיתנו היה הצד הארי. הוא כיוון את הרובה אלינו ואז תפשתי את טושה בידי וברחתי בחזרה לפרוזדור. אולם לא הפסקתי מלעקוב אחרי איש המשמר. ברגע אחד, כאשר הסתובב לכיוון הצד היהודי, אחזתי שוב את טושה, לחשתי את התפילה: "בידך אפקיד רוחי", ורצנו עם שני סלים בידינו לכיוון הנגדי. שמתי את מבטחי במלאך, שליווה אותי בבריחותיי הקודמות, שיבוא גם עכשיו לעזרתי. הצלחתי להגיע לבית מכבי האש, שהיה ממול, בצד הארי. איש המשמר לא ראה אותנו.

עכשיו עמדה בפניי השאלה: לאן? ואכן רק התחילה שרשרת ההרפתקאות, והמוות ארב על כל צעד ושעל.

אחרי הצעדים הראשונים, נתקלנו בפולניה אחת שראתה אותנו יוצאות מן הגיטו ודרשה דמי כופר. חיבקתי אותה ואמרתי שאני כמעט בלי כסף. התחננתי שתוליך אותנו אל מחוץ לעיר, כי את הסביבה בכלל לא הכרתי. פתאום הופיעו פרחחים פולנים. האשה הזהירה אותי, שהם יסגירו אותי לגרמנים, ויעצה לי לשחד אותם בכדי שיסתלקו. נתתי להם שטרי כסף אחדים והם נעלמו.

אחרי רגעים אחדים הופיעה אשה אחרת, שעקבה אחרינו ולא סרה מדרכנו. כאשר שאלתי אותה, מדוע היא עוקבת אחרינו, אמרה שהיא יודעת מי אנחנו והיא סקרנית לדעת, מה יקרה איתנו. לא בטחתי בה, הוצאתי מן הסל שמלה של טושה, שמצאה חן בעיניה ורק אז נעלמה.

עוד יותר מסוכנת הייתה הפגישה הבאה. היה זה שוטר פולני בשרות הגרמנים, שדרש מאיתנו תעודות זהות. הייתי בטוחה שזאת היא ההרפתקאה האחרונה וקיצנו הגיע. ניסיתי תחבולה. סיפרתי לו, שאני מכפר סמוך ושבאתי

העירה לסנדלר לקחת נעליים שנתתי לו לתיקון. הוספתי, שלא ידעתי מה מתרחש בעיר ואת תעודת הזהות שכחתי בבית. סיפורי ודאי לא יכול היה לשכנע, אבל הפעם באה לעזרתי הפולניה הראשונה, שהלכה אחרינו. היא אמרה לשוטר: "זה נכון, הן מהנשים שלנו". מהצד לחשה לי: "תני לו קצת כסף וילך לו". ובאמת, כאשר השוטר ראה שאני רוצה לפתוח את ארנקי, רמז לי להכנס לחדר מדרגות קרוב. הוא פחד פן יראה אותנו מישהו. שם הושטתי לו כמה ממעט השטרות שנותרו לי. הוא ידע שאנחנו יהודיות, וכאשר שמע שאנחנו מתכוננות לצאת לדרך מחוץ לעיר, יעץ לי לא לעשות את זה עכשיו, כי בכל הדרכים, הגרמנים מחפשים אחרי יהודים ועוצרים כל חשוד. אפילו ברך אותי לשלום והלך לו. שוב זכיה בגורל.

הפולניה הראשונה נעתרה לתחנוניי והכניסה אותנו לאמא שלה, שגרה בקרבת מקום. הייתה זאת אשה זקנה וענייה. הדלות בלטה מכל פינה. רק שתי מיטות וכיסא היו כל הרהיטים שלה. הבת אמרה להשאיר אותנו אצלה, ושלא תצא לשום מקום עד שהיא תחזור בערב. הזקנה בישלה לנו מרק, ואחר כך שכבנו, אני וטושה על המיטה.

בערב חזרה הבת ושאלה אותנו מה בדעתנו לעשות. ביקשתי ממנה להשאיל לי את תעודת הזהות שלה, בכדי להגיע בעזרתה לכפר המגורים של העגלון הפולני, שעזר לי להגיע לצנסטוחוב. הבטחתי לה לשלוח את התעודה בחזרה בדואר. היא לא הסכימה, אבל אמרה שתשתדל להשיג בשבילי תעודת זהות. נשארנו ללון בלילה למחרת בבוקר יצאה הצעירה ואחרי זמן מה חזרה ובשורה בפיה: "איזה מזל יש לך! השגתי תעודת זהות של אשה שנפטרה לא מזמן, גילה תואם לגילך וגם בת בגיל טושה רשומה בתעודה. אבל", היא הוסיפה, "שהתעודה נתנת לרכישה במחיר עשרת אלפים זלוטי". עולמי חשך עליי, הן אפילו מאה זלוטי לא נשארו לי. כאשר שמעה שאין לי כסף, פרצה בצעקות והתחילה להשתולל: "מה את חושבת שתצילי את חייך וחיי ילדתך בעזרת הכינים שעליך?" היא פתחה את הדלת ודרשה שנעזוב תיכף ומיד. הייתי בטוחה שתמסור אותנו לגרמנים.

טושה שכבה על המיטה ומררה בבכי. דמי קפא בקירבי ולא ידעתי מה לעשות. הרמתי את עיניי וראיתי איקונין של מריה, האם הקדושה, תלוי מעל המיטה. רגש דתי תקף אותי. כרעתי ברך על המיטה ובלי שידעתי איזו תפילה נוצרית, שפכתי את נפשי לפני האם הקדושה במילים שלי. "אם קדושה, חוללת פלאים בעיר צנסטוחוב, וגם הקימו אנדרטא לכבודך על הניסים

שחוללת, חוללי גם עכשיו נס והצילי את ילדתי ואותי ממוות!"... בכיי המר התפשט בכל החדר. האשה הזקנה התרגשה מאוד, קפצה ממקומה, נשקה אותי וצעקה לעבר בתה: "אני אהרוג אותך, אם תעשי עוול לאשה הזאת ולילדתה. היא התפללה לאם הקדושה, מריה, והאם הקדושה תציל אותן!"

הצעירה נרגעה ונעתרה להשאיר אותנו עוד, אבל הסבירה שעלינו להתכונן למחרת לצאת לדרך. היא גם הבטיחה לעזור לנו לצאת מן העיר בכיוון הכפר שציינתי.

את הבטחתה קיימה. השכם בבוקר הגיעה. נפרדתי מהזקנה הטובה בהתרגשות, הודיתי לה על מה שעשתה למעני וביקשתי סליחה שאין לי במה לגמול לה.

הצעירה הוליכה אותנו אל מחוץ לעיר ומשם המשכנו לבדנו בציפיה לניסים נוספים, שליוו אותנו עד כה כמו בסרט נע. הדרך הייתה רחוקה וההליכה קשה. פתאום ראינו עגלה נוסעת בכיוון אלינו. העגלון היה נער קטן, כבן עשר. הוא עצר וסיפר לנו שאביו מת ועליו לפרנס את המשפחה, אם וחמישה ילדים. נתתי לו עשרה זלוטי והוא העלה אותנו על העגלה. נסענו איתו בכיוון לכפר, שאת הדרך המדוייקת אליו לא ידעתי. הכפר היה בצד השני של הגבול. על יד הגבול ירדנו מן העגלה והמשכנו ברגל.

היה עלינו לחצות פלג צר. חלצנו את הנעליים וחצינו אותו יחפות. בהמשך הדרך שוב נתקלנו באשה שהתבוננה בנו, כאילו רצתה להכנס איתנו בדברים. היא שאלה אם אנחנו יהודיות והוסיפה, שאל לנו לפחד מפניה, כי בהרבה הזדמנויות היא עזרה כבר ליהודים. ואכן הוליכה אותנו לביתה לנוח ואף נתנה לנו אוכל. בעלה הסביר לנו איך להגיע לפולני, שאליו רצינו ללכת.

הגענו לשער החצר שלו והוא שראה אותנו מרחוק, רמז לנו לא להכנס לביתו ולחכות באסם שעל יד החצר. ישבנו שם עד הערב ואיש לא בא אלינו. רק למחרת בבוקר הופיע הפולני ואמר לנו שאינו יכול להכניס אותנו לביתו, היות ואיזה גרמני נמצא אצלו. הוא שאל מה בתוכניתנו לעשות. ביקשתי ממנו להסיע אותנו עד קרוב למחנה שמשם ברחתי. הוא לא רצה להסתכן, אבל הוסיף שאפשרות אחת יש לנו להגיע לשם, וזאת בחברת הגרמני, שעליו להסיעו בכיוון זה. יצאנו לדרך וכאשר הגיע עם העגלה והגרמני איתו, העמדתי פנים, שאינני מכירה אותו וביקשתי להסיע אותנו בטרמפ לאותו הכיוון. הגרמני, שלא ידע מי אנחנו, לא שם לב אלינו, והודות לנוכחותו הדרך הייתה בטוחה. אכן בדיחה עצובה!

קרוב לשער המחנה ירדנו מהעגלה, אחרי שהחלטתי על צעד נועז נוסף. ידעתי את מקום משרד מנהל המחנה שלפני הכניסה. נגשתי לדלת וחיכיתי. אחרי זמן מה נפתחה הדלת ומנהל המחנה ראה אותנו. הוא התבונן בי בתדהמה, הכיר אותי ואמר: "הלא את זאת שערקת מן המחנה, ואת ודאי יודעת איזה עונש צפוי לך". "אני יודעת" אמרתי", אבל ברחתי אז בכדי להציל את בתי" והצבעתי על טושה, "עכשיו אני כאן וגורל חיי וחיי בתי בידיך".

האם העזה שלי הרשימה אותו? נתווספה חוליה בשרשרת הלא יאומן. פסק הדין היה — חיים. הוא קרא לקאפו וציווה להכניס את שנינו למחנה. רציתי לנשק את ידו, אבל הוא לא הרשה.

כאשר ראו אותנו עצירי המחנה, לא האמינו למראה עיניהם ולמשמע אזניהם. נרגשת ושוברת לב הייתה הפגישה עם גיסתי שרה, בעלה ושני ילדיהם. המשפחה הצטמצמה: לא אבא (הסבא), לא אמא (הסבתא), לא נחום, לא הניה ולא דבורה...

החיים נכנסו למסלול חדש, כאילו שקטים יותר. השתלבנו בעבודה, שהייתה קשה, מפרכת, לרוב בהריסת בתים של היהודים לשעבר, בכדי לנצל את החומרים לבניית בתים חדשים בשביל גרמנים.

טושה רצתה להוכיח, שלמרות גילה הרך היא מסוגלת לעבוד ועבדה בחריצות בהסעת אבנים במריצות, בסחיבת משאות כבדים, בחפירת בורות. היא עוררה תרעומת אצל אחרים, שבגללה נרדפו על התרשלותם. "תראו איך הצעירונת עובדת ותלמדו ממנה!" צעקו הממונים על העבודות בהצביעם על טושה. את גילה האמיתי הסתרתי מפני הגרמנים. אמרתי שהיא בת חמש עשרה. זה היה הגיל המינימלי שאיפשר להשאר במחנה. היא גם נראתה מעל אחת עשרה השנים שלה. גם שרה העלתה את גילם של בנה ובתה, שהיו מבוגרים מטושה.

בקייץ 1943, אחרי כעשרה חודשים במחנה עבודה קלובוצק־זגורזה, בא שוב מפנה. לא הייתה עוד עבודה בשביל העצירים והגרמנים החליטו לפרק את המחנה ולהעביר את אנשיו למקום אחר. העלו אותנו על קרונות משא של רכבת ונסענו לכיוון בלתי ידוע לנו. היו חששות שמסיעים אותנו להשמדה למחנה אושביץ.

הגענו למקום מסויים והורדנו מן הקרונות. התברר שהגענו למחנה מעבר לשם סלקציה למשלוח למחנות ריכוז שונים. צמרמורת עברה בכל גופי, כאשר

קראתי על שער המחנה את שמו. זה היה: בלכהמר, והן לשם נשלחו מקלובוצק בעלי יצחק עם אחיו יעקוב, בחודש הראשון אחרי השלחם אפילו הגיעה מהם גלויה בדואר. אלה תעתועי גורל!

לתוך המחנה לא הורשינו להכנס וגדר הפרידה בינינו. אפשר היה להציץ לתוכו. לא הייתי בטוחה אם הם עודם כאן, אם עודם בחיים. מפי קאפו אחד נודע לי, שאכן שניים כאלה עובדים במחנה. איזה מאורע!

שלוש פעמים התראינו דרך גדר התיל בדמדומי בין השמשות במשך שלושת ימי שהותנו בבלכהמר, אחרי שיצחק ויעקוב חזרו מהעבודה. הסיפורים היו מאד מזעזעים. אף על פי שחיו ללא אשליות ולא ציפו אפילו לראות אותנו, רק עכשיו נתברר להם מי ומי הנעדרים. מלוא כוס התרעלה והשכול נפל בחלקו של יעקוב: גם אשתו הניה וגם בתו היחידה דבורה, נלקחו ממנו.

הפרידה הייתה מאד עצובה. ביום השלישי קראו למסדר ונערכה סלקציה. החלשים והצעירים ביותר היו מועמדים לטרנספורט לאושויץ. גורלה של טושה שוב היה על כף המאזניים. בשעת המסדר התייצבה מאחוריי. איש הס.ס. שערך את הסלקציה התעכב על ידה ושאל אותה בת כמה היא. "בת חמש עשרה" ענתה, בהתייצבה על בהונות רגליה, כדי שתראה יותר גבוהה. בתנועת ידו היו תלויים חייה. נשמתי לרווחה כאשר המשיך בדרכו. אחר כך צורפה לקבוצה יחד איתי.

טרגדיה נוראה התרחשה לצידי, במקום שעמדה שרה עם בעלה, בתה ובנה. הבן יוסף הנהדר נצטווה לצאת מן השורה לפי תנועת ידו של התליין. זה היה פסק דין של מוות ללא ערעור. יוסף צורף לקבוצת ילדים אחרים, שעמדו למשלוח... עצי היער מסביב חסמו בפני קולות הבכי והיללות. לשמיים לא הגיעו. משפחתנו שוב הצטמצמה.

החבילה התפרדה. שרה והבת פרידה נשלחו לסביבת ברגן־בלזן; שמואל בעלה למחנה אחר ואני עם טושה למחנה העבודה לנגן־בילו בנידרשלזיין.

לפני הפרידה תחב יצחק לידי צרור ניירות כתובים. היו אלה שירים באידיש שכתב במחנה. גם קצת כסף נתן לי. הודות ליעקוב שעשה אותו לחשמלאי, תנאי העבודה שלו השתפרו בהרבה. יעקוב גם הצליח להרוויח קצת כסף מעבודות שונות ומתקונים, שעשה בשביל עצירים בעלי אמצעים.

שנתיים הוחזקנו בלנגן־בילו. התנאים יחסית בהשוואה למחנות אחרים היו נסבלים. אבל גם כאן תמיד היינו רעבות. מנות המזון היו דלות מאד. עבדנו

בבתי חרושת לאריגה ובמטוויות. אימת הגיל הוסיפה לרדוף אחרי טושה, שהשתדלה להצטיין בעבודה. היא עבדה על נול עם שלושה כסאות אריגה בבת אחת, שאחרות לא היו מסוגלות לבצע. לפעמים קיבלה פרוסת לחם מגרמני, מנהל העבודה. בשנה הראשונה קיבלתי פעמיים מיכתבים ומעט כסף מיצחק ויעקוב באמצעות פולני שעבד איתם בבלכהמר.

המלחמה התקרבה לקיצה. שמענו שהצבא הרוסי מתקדם כבר בתוך גרמניה. אבל רק אז גדלה הסכנה לחיינו. שמענו שמפנים את המחנות, שאליהם הרוסים התקרבו, למחנות מוות שעוד נשארו, או שמחסלים את העצירים ביריות. האיר לנו שוב המזל ולא הספיקו לבצע את זוממם.

בשמונה במאי 1945 הגיע אלינו הצבא הרוסי. השומרים ואנשי הס.ס. ברחו לפניבואם. שערי המחנה נפתחו ושוחררנו. לנגן־בילו היה בין המחנות המעטים שלא פונו, ואני וטושה נשארנו בחיים.

המאבק שלי לחיים נסתיים, אבל צריך היה להתחיל במאבק חדש להמשיך לחיות. איך לחיות עם סיוטי עבר כאלה, עם השכול והיתמות של הפרט והכלל?

עברנו לגור בעיר הקרובה, רייכנבך! וזרזוניוב). שם התרכזו רוב המשוחררים מפליטי המחנות בסביבה. אחרי שהתאוששתי וחזרתי קצת לכוחות, נסעתי לעיירתי, סומפולנו, בתקווה שלשם הגיע סימן חיים מיצחק, או ממישהו אחר מקרוביי. נדברנו בפגישה האחרונה, שמי שישאר בחיים יעביר הודעה לסומפולנו. פגשתי שם כעשרה נצולי העיירה, שהגיעו לשם לאותה מטרה. לא היו כל חדשות בשבילי. השארתי את כתובתי ברייכנבך וחזרתי לשם אל טושה.

עברו כשלושה חדשים בלי ידיעה גואלת, ולא הייתה לי כבר תקווה שאי־פעם תגיע. ניסיתי להסתדר. קיבלתי דירה ואוכל בצמצום מהוועד לעזרה. טושה התחילה ללמוד בבית ספר. היה עליה להדביק פיגור של יותר מחמש שנים.

יום אחד, בסוף אוגוסט אחרי הצהריים, יצאה טושה לחצר הבית. פתאום שמעתי קול מרקיע שחקים. רצתי החוצה לראות מה קרה. קשה היה לי להאמין שזאת מציאות. הבת הייתה בזרועות אביה! זמן מה חשבתי שהעיניים מטעות אותי והתעלפתי.

אכן אבא חזר. החלש במשפחה נשאר בחיים אחרי תלאות. ששפת אנוש לא תתאר אותן. יעקוב לא חזר. האח המחונן. הנדיר בכושרו. בסגולות בלתי

רגילות, בידע רב ובתושיה, שרק הודות לו יצחק החזיק מעמד בימים הקשים ביותר, הוציא את נשמתו יומיים לפני שהצבא האמריקאי הגיע, במחנה אלאך על יד דכאו. גם שרה, שמואל ופרידה לא חזרו. שרדנו שלושת רבעי משפחה מתוך ארבע משפחות מצידי ושבע משפחות מצד יצחק (הורים אחים ואחיות). עוד שרדה בת אחיו של יצחק מרים, שהיתה במחנה ברגן־בלזן. לא ידוע לי מקרה דומה לזה, ששלושת רבעי משפחה נצלו במחנות ריכוז.

זהו סיפורי, קורות שלוש שנים של חיים על סף המוות. קשה לי להאמין שתאור כל פרט היה מציאות. אולי כל זה היה רק חזון תעתועים? או אולי חזוי תעתועים הם החיים אחרי הקורות האלה?...

עם חנה בחתונת הזהב

שלושה דורות: חנה, הבת טושה (אסתר),
הנכדה עירית והנכד מיכה במדינת ישראל

זכינו לחבוק נין, עמיחי

המחבר, יצחק קומינקובסקי, מורה במקצועו. הוא ניצול השואה מהעיירה סומפולנו שבמערבה של פולין.

הספר הוא ''יזכור'' לעיירה ולכאלף ומאתיים יהודייה שהושמדו.

מתוארת בו פרשת היסורים והתלאות במשך שש שנות השואה בסומפולנו ובמחנות הריכוז, בלכהמר, גרוס־רוזן, בוכנוולד, דכאו ועוד.

במחנות הריכוז כתב המחבר שירים באידיש ששרדו במקורם באורח פלא. השירים יצאו לאור בספר בשם ''לידער פון קאצעט'', ובהם ביטוי ותאור־הסבל של חיים על סף המוות במחנות.